

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Masterproef Geschiedenis

“Hunne steenen gestalten hinderen het verkeer”

Veranderende visies op Antwerpse standbeelden in de 19^e, 20^e en 21^e eeuw

Kris Uytdewilligen

Promotor: Prof. Dr. Marnix Beyen

Universiteit Antwerpen
Academiejaar 2010-2011

Een artikel met als titel ‘Beeldenvlucht keren, Johan Bijttebier (Agalev) eist beelden uit privétuinen terug’, later gevolgd door ‘Stad haalt standbeelden terug’.¹ Een radio-interview over ‘Het Antwerps weeshuis voor standbeelden’ of een artikel getiteld ‘De hangjongeren van de beeldhouwkunst’.² Antwerpen lijkt de laatste jaren opnieuw aansluiting te zoeken bij een verloren gegaan materieel verleden. Waar standbeelden binnen het erfgoedveld lang stiefmoederlijk werden behandeld (en in het beste geval werden gezien als deel uitmakend van een waardevol stadsbeeld) groeit er nu een zekere interesse voor.³ Vele standbeelden die in vorige decennia uit het stadsbeeld werden verwijderd, worden mondjesmaat teruggeplaatst.⁴ Wat maakt dat deze monumenten, die ooit werden afgeschreven, nu terug de moeite waard zijn?

Dit onderzoek focust op de plaatsing, verplaatsing, verwijdering en mogelijke terugplaatsing van enkele Antwerpse monumenten. Meer bepaald wordt het discours over standbeelden bekeken in gemeenteraadsverslagen en pers. Hoewel deze verslagen een neergeschreven, vaak opgekuiste versie van de debatten zijn, krijgen we een inzicht in de motivatie achter genomen beslissingen. Interesse in het (verloren) Antwerpse beeldenpatrimonium is zeker niet nieuw. Zo is al heel wat onderzoek gedaan naar de hoogdagen van de oprichting van standbeelden. In *De openbare heldenverering in Antwerpen* plaatst Bert Evens het oprichten van standbeelden tussen 1830 en 1914 binnen een bredere maatschappelijke context.⁵ Nicole Grobet besprak eerder al de oprichting van standbeelden in de Scheldestad tot aan het einde van de negentiende eeuw.⁶ Piet Schepens geeft in zijn boek een overzicht van de nog bestaande standbeelden en hun verhaal.⁷ Een standaardwerk betreffende de Antwerpse standbeelden is Antoon Van Ruyssevelt’s *Stadsbeelden Antwerpen, anno 2001*.⁸ Deze ‘gids-inventaris’ geeft een mooi overzicht van het Antwerpse beeldenpatrimonium in 2001, met een apart hoofdstuk over verdwenen standbeelden, en bleek alvast voor dit onderzoek een onmisbare *compagnon de route*.

Titelblad: “Hunnen steenen gestalten hinderen het verkeer”: s.t., *Het Handelsblad*, 07/05/1934.

¹ GOOSSENAERTS, “Beeldenvlucht keren”. en GOOSSENAERTS, “Stad haalt standbeelden terug”.

² “Het Antwerps weeshuis voor standbeelden”, Mezzo, *Radio 1*. en MARTENS, “De hangjongeren van de beeldhouwkunst”.

³ Voor een overzicht van de verschillende visies op erfgoed, zie: VAN DER LAARSE, *Bezeten van vroeger*. en GIELEN en LAERMANS, *Cultureel goed*.

⁴ Een ruimere interesse voor erfgoed is merkbaar aan de vele actiegroepen die erfgoed proberen te behoeden voor afbraak, modernisering, enzovoort, zoals het Beschermmcomité Cultureel Erfgoed Antwerpen dat zich inzet voor Het Steen, de Scheldekaaien, historische parken, enz.: Website Beschermm Cultureel Erfgoed van Antwerpen. <<http://beschermmcultureelerfgoedantwerpen.wordpress.com/>>, geconsulteerd op 27/12/10.

⁵ EVENS, *De openbare heldenverering in Antwerpen*.

⁶ GROBET, *Een onderzoek naar de evolutie van de vrijstaande monumentale sculptuur*.

⁷ SCHEPENS, *Antwerpse standbeelden*.

⁸ VAN RUYSEVELT, *Stadsbeelden Antwerpen*.

Meestal zijn zulke werken overwegend opsommend opgevat. Daar waar men visies op en denken over monumenten wel behandelt, beperkt men zich tot de oprichting in de negentiende en vroeg twintigste eeuw. Ook recent onderzoek, zoals het project ‘*Exegi monumentum. Lokale en nationale identiteit in de kunst- en handelsmetropool Antwerpen (1830-1914)*’, is vaak beperkt tot deze periode.⁹ De vraag dringt zich op wat er nadien met deze monumenten gebeurde en waarom? Wat dit onderzoek beoogt is de oprichting herbekijken vanuit een vraag naar de waarde die men hechtte aan zulke monumenten, evenals het verhaal verder te zetten na de oprichting. Welke redenen werden aangehaald voor verwijdering of verplaatsing? Welk protest werd hiertegen geuit? Hoe werden gedenktekens benoemd en wat zegt dit over de waarde die men eraan hechtte? Welke monumenten werden verwijderd en welke niet, en hing dit samen met hun boodschap? Wat was de motivering achter de plaatskeuze? Met welke reden werd er bewaard of teruggeplaatst? Hoe concreet werd het discours over terugplaatsing omgezet in beleid? Een opzet om de achtergrond van de actoren in dit onderzoek te betrekken, wees aan dat de discussies niet langs ideologische breuklijnen leken te verlopen. Gezien de beperkte omvang van deze verhandeling werd deze piste dan ook niet verder opgevolgd. Het weze evenwel duidelijk dat een uitgebreide biografische studie interessante ideologische of persoonlijke drijfveren aan het licht kan brengen en zeker de moeite waard is om in een breder onderzoek aan bod te laten komen.

Het KB van 1835 tot oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten sprak over “les monuments du pays remarquables par leur antiquité, par les souvenirs qu’ils rappellent, ou par leur importance sous le rapport de l’art”.¹⁰ Een monument werd waardevol geacht omwille van de ouderdom, de herdenkingswaarde of als kunstobject. In tegenstelling tot andere monumenten wordt een standbeeld echter bewust gecreëerd als monument, om een gebeurtenis of persoon uit het verleden te herdenken. In welke mate spelen deze drie criteria voor monumenten ook mee voor standbeelden? De herdenkingswaarde primeert bij oprichting. Speelt deze later nog een rol in het lot van een gedenkteken. De ouderdom zal vlak na de oprichting weinig ter zake doen. Wordt dit later wel een reden om een standbeeld als waardevol te beschouwen? Kan een standbeeld worden benoemd als kunst en hoe beïnvloedt

⁹ “Exegi monumentum”, Website FRIS Onderzoeksporaal. Zie ook het hieruit voortgevloeide artikel: CROON, “Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming”.

¹⁰ Koninklijk Besluit van 7 januari 1835. Een overzicht van en verschillende recente en minder recente inzichten op de Belgische en Vlaamse monumentenzorg vindt men in: BAUDOIN, “Onze wetgeving op de monumentenzorg”, s.n. “Monumentenzorg en administratie”, OSTYN, “15 jaar Monumenten en Landschappen”, STYNEN, *De onvoltooid verleden tijd.*, HUYS, “Monumenten en Landschapszorg in Vlaanderen”. en GIELEN, “De stille ‘vererfgoeding van Vlaanderen”.

dit beleidsbeslissingen? Speelt de mate waarin deze criteria in een standbeeld aan bod komen, een rol in de waarde die men eraan hecht?

Het discours dat men hanteert over deze gedenktekens kan zeer betekenend zijn voor de waarde die men eraan toekent, zowel vroeger als nu. Naar het laatste kwart van de twintigste eeuw groeide de belangstelling voor erfgoed en verleden. Tegelijkertijd was het een periode waarin het pragmatische modernisme haaks stond op de romantische nationale verhalen die aanleiding gaven tot de oprichting van zoveel standbeelden een kleine eeuw eerder. Om het discours in een bredere context te plaatsen, wordt er een ruimer publiek bij betrokken via kranten- en tijdschriftartikels om zodoende reacties vanuit de bevolking te erkennen en te kunnen plaatsen. Oprichting, verplaatsing, verwijdering en terugplaatsing worden afzonderlijk behandeld, waarbij wordt gefocust op de motivering en redenering achter de acties enerzijds en het discours en woordgebruik in gemeenteraad en pers anderzijds. Zodoende krijgen we een beeld van de rol en de waarde die men toekent aan zulke monumenten toen en nu.

Antwerpen is een stad rijk aan monumenten. Monument is echter een vrij ruim begrip.¹¹ Om het onderwerp zo strak mogelijk te omlijnen geef ik er een eigen, meer beperkte invulling aan. Het zal gaan om een vrijstaand beeld, beeldengroep of gedenkteken dat een prominente plaats inneemt in het stadsbeeld. Met prominente plaats wordt bedoeld dat het vanop de straat duidelijk zichtbaar was en het stadsbeeld deels mee bepaalde. Verplaatsing of verwijdering kan dan worden aanzien als een ingreep in het stadsbeeld zoals dat door de Antwerpenaar werd ervaren. Het gaat dan heel concreet om beelden die door hun omvang of centrale plaats op een plein of rondpunt, vaak als focuspunt in een plantsoen of klein parkje, erg opvielen in het stadsbeeld. Beelden aan gevels of ter versiering van grote parken worden bijgevolg niet in het onderzoek betrokken. Verder beperk ik mij uiteraard tot beelden die in het openbaar domein staan en waar de stad Antwerpen de zeggenschap over heeft. Alle casussen bevinden zich op het Antwerpse grondgebied van voor de fusie met de randgemeenten van 1982, dit om een continuïteit in het bestuursorgaan te verzekeren.

Veranderende visies op het verleden

Net omdat standbeelden zijn opgericht met het specifieke doel een herinnering aan een persoon of gebeurtenis op te wekken of in leven te houden, zijn ze wanneer men spreekt over erfgoed en monumenten vaak een vreemde eend in de bijt. Zo wordt bij het materiële erfgoed

¹¹ Art pleit ervoor het begrip nog breder te interpreteren. Zie: ART, “Het historisch monument”, 15.

veruit het grootste belang gehecht aan gebouwen, die doorheen hun bestaan langzaam evolueren tot iets dat waardevol wordt geacht. Standbeelden komen zelden expliciet aan bod. Wel vinden we binnen het erfgoeddenken motivaties betreffende de waardering van monumenten, die een rol hebben gespeeld bij de oprichting van standbeelden. Lowenthal citeert als reden voor de oprichting van zoveel monumenten in de negentiende eeuw de Engelse theoloog William Ralph Inge: “A nation, it is said, is a society united by a delusion about it’s ancestry and by a common hatred of its neighbours”.¹² Dit is waar ook Laermans op doelt wanneer hij het heeft over “de van historicisme en nationalisme doordrongen 19^e eeuw” en stelt: “het officiële patrimonium verleende de natiestaat in de eerste plaats een imaginaire stamboom, daarnaast bood het esthetische grandeur”.¹³

Leopold I had een stamboom voor het jonge België indachtig toen hij in 1835 de Koninklijke Commissie voor Monumenten oprichtte om de minister van binnenlandse zaken bij te staan inzake restauratie van bestaande en oprichting van nieuwe monumenten.¹⁴ Antwerpen kende dankzij de vrijmaking van de Schelde in de tweede helft van de negentiende eeuw een heropleving. De rijke burgerij richtte zich zowel op een hoopvolle toekomst, als op een groots verleden waarin de stad reeds handels- en kunstenmetropool was.¹⁵ Uiting hiervan was de oprichting van veel standbeelden in de tweede helft van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Bert Evens schrijft over Antwerpen in de 19^e eeuw: “Het is niet overdreven om te spreken van een werkelijke "statuomanie": ieder plein in de stad heeft haar eigen openbaar gedenkteken. De stad is trots op haar helden en ze laat dit zien”.¹⁶ Hij beschrijft een overgang van verheerlijking van algemeen aanvaarde publieke helden zoals kunstenaars en wetenschappers met nationale allure, naar het verheerlijken van politieke figuren en strekkingen met overwegend regionaal belang.

Tegen het Fin-de-Siècle verloor men het geloof in het liberale vooruitgangsideaal. Dit maakte dat men afstand deed van de oude neo-stijlen van de bourgeoisie die in zovele monumenten zijn terug te vinden.¹⁷ Na de grootschalige destructie van de Eerste Wereldoorlog kreeg men wel opnieuw interesse in een schijnbaar verloren verleden, zoveel zelfs dat Winter spreekt van

¹² Idem, 36.

¹³ GIELEN, en LAERMANS, *Cultureel goed*, 23 en 44.

¹⁴ Idem, 124-125.

¹⁵ DESEURE, DE SMAELE, MARNEF en TRITSMANS, “Rubensmania”, 189.

¹⁶ EVENS, *De openbare heldenverering in Antwerpen*.

¹⁷ VAN DER LAARSE, *Bezeten van vroeger*, 41 en 171.

“an avalanche of the 'unmodern'” na WO I.¹⁸ Dit vinden we onder andere terug in de nostalgische blik op het verleden die werd gecultiveerd in Oud-Antwerpen op de Antwerpse wereldtentoonstelling van 1930.¹⁹ In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd het nationale verhaal alsmaar meer achterhaald en keek men hoopvol naar de toekomst waarin een betere samenleving kon worden opgebouwd.



Oud-Antwerpen op de wereldtentoonstelling in 1930

VAN CAUWENBERGH, G., *Het Antwerpen van toen: het verhaal van een stad tussen twee oorlogen toen alles anders was*, Brugge, Van de Wiele, 1983, afbeelding 278.

Pas in de jaren 1970 zien we opnieuw een grotere historische belangstelling met onder andere de oprichting in Vlaanderen van de Rijksdienst voor Monumenten en Landschapszorg in 1972 en het Vlaamse Decreet tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten in 1976.²⁰ Anno 2011 valt erfgoed onder het Agentschap Ruimte en Erfgoed binnen het Vlaams ministerie van Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.²¹ Een nieuw werkinstrument zijn de erfgoedconvenanten tussen de Vlaamse overheid en lokale besturen. Dit laat een erfgoedbeleid toe op lokale maat, binnen een groter Vlaams beleidsplan.²²

Een mogelijk motief achter de recente herwaardering van standbeelden reikt Laermans aan. Hij ziet in het “verlangen om in het verleden of wegzinkend heden houvast te vinden voor zowel een collectieve als individuele identiteit” een reden voor de groeiende interesse in ons verleden.²³ Van der Laarse stelt dat onze visie op erfgoed wordt gestuurd door vrees voor modernisering en massacultuur en zodoende verbonden is met “de angst voor teloorgang” en ook cultuursocioloog Gielen ziet het recente erfgoedbeleid als: “een symptoom van de toegenomen aandacht voor het verleden in een snel veranderende en globaliserende samenleving”.²⁴ Past de interesse en waardering voor standbeelden binnen deze grotere golfbewegingen?

¹⁸ WINTER, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, 178. Van der Laarse heeft hier een andere mening over, volgens hem viel het verleden als bron van inspiratie na WO I helemaal weg: VAN DER LAARSE, *Bezeten van vroeger*, 171. en GIELEN en LAERMANS, *Cultureel goed*, 124-125. Voor verschillende manieren van omgaan met verleden zie o.a.: CHOAY, *L'Allégorie du patrimoine*. en BEYEN, *Oorlog en verleden*.

¹⁹ NAUWELAERTS., TERRYEN en VERBRAEKEN, *De panoramische droom*.

²⁰ GIELEN en LAERMANS, *Cultureel goed*, 127. en VAN DER LAARSE, *Bezeten van vroeger*, 41.

²¹ “Over Ruimte en Erfgoed”, Website Ruimte en (onroerend) Erfgoed.

²² Jacobs, Rzoska en Vercauteren, *Synergie*² 2010.

²³ Idem, 23.

²⁴ VAN DER LAARSE, *Bezeten van vroeger*, 11 en 15. en GIELEN en LAERMANS, *Cultureel goed*, 149.

“Aan de glorierijke dagen herinneren”: de oprichting

Hoewel de plaatsing van monumenten reeds veelvuldig in eerder onderzoek werd behandeld, lijkt het me nuttig om specifiek het discours en de motivatie rond de oprichting te beschouwen, zodat een eventuele evolutie duidelijker zichtbaar wordt.²⁵



Een trotse Furie op de Kipdorppoort

SCHepENS, P., *Antwerpse standbeelden*, Antwerpen, De Vliet, 1983, 112.

historisch feit?”²⁷ Van Beers benadrukte dat het monument meer moest zijn dan een gedenkteken dat herinnert aan het verleden. Men moest er ook iets van opsteken (spijtig genoeg licht hij dit niet verder toe), maar: “of het publiek van zulke onbeduidende zinnebeeldige figuren iets leren zal, dat valt grootelijks te betwijfelen”.²⁸

Ook voor anderen voldeed het ontwerp niet. Hoewel raadslid Nauts benadrukte dat het standbeeld “zeer lief is en de stadsfinanciën niet te zeer in aanspraak neemt”²⁹, vond hij dat restanten van de afgebroken Kipdorppoort in het monument hadden moeten worden verwerkt. Men moest immers “bij alle mogelijke middelen aan de glorierijke dagen herinneren waaraan het gedenkteken toegewijd is” door “zooveel mogelijk de roemrijke overblijfsels der

De imposante Franse Furie (hierna ‘de Furie’) werd opgericht in 1885 op de Kipdorppoort, waar de Antwerpenaren in 1583 een overwinning hadden behaald op de Franse hertog van Anjou. Zoals wel vaker de gewoonte was, werd een wedstrijd uitgeschreven. Het winnende ontwerp toonde een trotse bronzen stedemaagd, die de overwinning van de stad op de Franse overweldiger symboliseert. In de gemeenteraad benadrukte raadslid Van Beers dat het gedenkteken “het heuglijk feit van de uitdrijving der Fransche benden voor de oogen van het Antwerpsche volk vereeuwigen moet”.²⁶ Het ingediende ontwerp voldeed volgens hem niet, want “wat vertelt het den volke van het roemrijk

²⁵ Er zal enkel kort worden ingegaan op het verhaal van de standbeelden zelf. Voor een uitgebreidere behandeling van de oprichting (initiatiefnemers, wedstrijd, jury, enz.), zie werken op p.3.

²⁶ Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 17/05/1884, 379.

²⁷ Ibidem

²⁸ Ibidem.

²⁹ Idem, 377.

Alençonpoort te bewaren”.³⁰ Hij hechtte duidelijk belang aan het bewaren van een materiële restant van wat verloren was gegaan. De weerstand was echter klein. Het schepencollege bewierookte in haar vertoog zelfs alle ingezonden ontwerpen en beweerde: “de stad van Rubens, Van Dyck en Quellin is en blijft de hoofdzetel der kunsten”.³¹ Volgens raadslid Lefebvre deed het monument net wel “de heugelijke gebeurtenis herinneren onzer stadsgeschiedenis”.³² Ook de integratie van de verdwenen stadspoort was onnodig omdat “het ontworpen monument ten allerminste de waarde heeft van datgene, dat wij gekend hebben”.³³

Het Monument voor de Gesneuvelden (hierna ‘de Gesneuvelden’) dat in 1930 werd opgericht voor de Nationale Bank kende ook geen vlekkeloos parcours. Dat het winnende wedstrijdontwerp van de hand was van Edward Deckers, die voordien zelf nog in de jury zetelde, zorgde al voor ergernis.³⁴ Maar dit bleek nog maar het begin. Zo schreef *Natuur- en Stedenschoon (N&S)* “dat het zal vloeken tegenover de Nationale Bank”.³⁵ Vooral de plaatskeuze, een vraag van de beeldhouwer zelf, vormde voor velen een probleem. De voorzitter



*Het monument voor de gesneuvelden
voor de Nationale Bank*

Website Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIKIRPA): <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=foto2&LANGUAGE=1©TEXT=©RIGHT=&417299=on>>, geconsulteerd op 10/05/2011.

van de gemeenteraad verdedigde de plaatskeuze door deze te verbinden met de boodschap van het monument: “wat betreft de zedelijke les, die van het monument moet uitgaan, is de plaats juist allerbest gekozen”.³⁶ Hoe boodschap en plaatskeuze samengaan wordt spijtig genoeg niet toegelicht. Er waren onder andere bezwaren tegen de verplaatsing van de daar reeds staande fontein en leeuwenbeelden. Raadslid Picard merkte op “dat de plaats vóór de bank een geheel uitmaakt”. Volgens hem moest het stadsbeeld, vooral in het oudere deel van de stad, zo intact mogelijk bewaard blijven.³⁷ Een alternatieve plaatsing voor de opera op de Frankrijklei werd

³⁰ Ibidem.

³¹ Idem, 376.

³² Idem, 378.

³³ Ibidem.

³⁴ SB, 127-128.

³⁵ s.n., “Over standbeelden”, 28.

³⁶ Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 12/04/1929, 295.

³⁷ Idem, 293.

wel overwogen, maar volgens de voorzitter bleek “dat ongelukkiglijk aan die plaats bezwaren voor het verkeer waren verbonden”.³⁸

Toch zagen enkele raadsleden ditzelfde verkeersprobleem opdoemen voor de Nationale Bank. Raadslid Verrept stelde dat “het monument heel de breedte van het hofje zal beslaan en dus hinder voor het verkeer zal medebrengen”.³⁹ Raadslid Luys gaf toe dat het probleem zich op dat moment nog niet stelde, “maar met het aangroeien van het aantal auto’s en het toenemend verkeer, zult gij binnen enkele jaren wel gedwongen worden, het heele hofje voor de Bank te doen verdwijnen en het monument dus naar elders te verplaatsen”.⁴⁰ Verrept volgde hem hierin en drukte ook zijn zorg uit in verband met het stedelijk groen, want “bovendien zal het grootste deel van het hofje verdwijnen en wij hebben reeds zoo weinig groen in de stad”.⁴¹ Hij besloot: “terwijl nu het College het verplaatsen of wegnemen van standbeelden onderzoekt, gaan wij een ander hinderpaal op een van onze grootste verkeerswegen oprichten”.⁴² Toch zou het monument vóór de bank worden opgericht, wat *N&S* deed besluiten: “Men heeft ’n beslissing genomen, omdat men alweer de vaderlandsliefde in gevaar voelde”⁴³ en “Het pleintje vóór de Bank is nu reddeloos bedorven [met] ouwbakken, theatrale kost, zonder een ziertje innigheid, noch emotie”.⁴⁴



Benoit-monument op de Frankrijklei

Postkaarten, Collectie Frederik Janssens.

In 1934 werd het gedenkteken voor componist Peter Benoit (hierna ‘Benoit’) opgericht voor de opera, op de plaats die eerder nog werd afgekeurd voor de Gesneuvelden. Reeds in 1901 waren er, na zijn overlijden, plannen om op die plaats een monument voor hem op te richten, want “de luister van Benoit’s naam zal, evenals van Rubens naam,

op onze stad terugstralen”, aldus de voorzitter.⁴⁵ Benoit moest nog even wachten met stralen, want zijn gedenkteken verdween van de agenda om pas zo’n dertig jaar later, bij de honderste

³⁸ Idem, 295.

³⁹ Idem, zitting 31/12/1929, 732.

⁴⁰ Idem, zitting 12/04/1929, 295.

⁴¹ Idem, 735.

⁴² Ibidem

⁴³ S.N, “Over standbeelden”, 28.

⁴⁴ A. “Het monument aan de gesneuvelden”, 158.

verjaardag van zijn geboortedag, opnieuw op te duiken. Even leek het of het monument er nooit zou komen. In 1930 vroeg Raadslid Lebon zich nog af of gezien de grote kosten en de noodwendigheden van het verkeer “een zoo groot monument als het ontwerp aanwees, nog kan geplaatst worden”.⁴⁶

Wanneer het in 1934 dan toch op de agenda stond, maakte raadslid Timmermans nogmaals dezelfde opmerking: “wij zijn bezig, te Antwerpen, met het opruimen van een aantal monumenten, die een belemmering zijn voor het verkeer; nu gaan wij, op een van de drukste punten van de stad, een nieuw monument oprichten”.⁴⁷ Hoewel hij voorstander was van zowel het idee van een Benoit-monument, als van het ontwerp, zou volgens Timmermans “reeds binnen een vijftal jaar de kwestie zich stellen van de opruiming”.⁴⁸ De voorzitter stelde daartegenover de rol van Benoit als Vlaams componist en drijvende kracht achter de oprichting van de Vlaamse Opera, want “wij hadden gedacht dat de plaats voor het monument, tegenover de vlaamsche Opera, symbolisch zou opgevat worden”.⁴⁹ Met dit argument hoopte hij waarschijnlijk de Vlaamsgezinde Timmermans te overtuigen.⁵⁰ Met het oog op de nakende feestelijkheden op Benoit’s honderdste verjaardag meende de voorzitter trouwens dat het te laat was voor kritiek, want “wij hebben geen tijd meer te verliezen”.⁵¹ Ook raadslid Janssens wees Timmermans nogmaals op het belang van de Vlaamse componist: “Peter Benoit is toch een groote figuur in die Vlaamsche beweging, die gij als extremist verdedigt. Ik ook dacht eerst dat de plaats aangeduid voor het monument een slechte was, gezien de bezwaren voor het verkeer en andere. Als wij echter bedenken dat Benoit een der bezielers was van de Vlaamsche beweging, dan vind ik de plaats van het monument [...] wèl goed gekozen. Wordt het noodzakelijk, binnen twintig of dertig jaar, het monument te verplaatsen, dan zullen de kosten niet zoo hoog loopen. Intusschen zullen wij in Augustus Peter Benoit met grooten luister kunnen herdenken”.⁵² Janssens riep Vlaamse sentimenten aan als reden voor de opstelling van Benoit voor de opera en benadrukte zo nogmaals de belangrijke band tussen monument en plaatskeuze.

⁴⁵ Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 11/03/1901, 143. Het grote belang van Rubens bleek nogmaals toen in 1936 de zone rond het Rubenshuis als monument werd geklasseerd en vervolgens ingrijpend werd gerestaureerd. Zie ook: DESEURE, DE SMAELE, MARNEF en TRITSMANS, “Rubensmania”, 200-201.

⁴⁶ Idem, Zitting 02/05/1930, 657-658.

⁴⁷ Idem, Zitting 26/03/34, 248.

⁴⁸ Idem, 250.

⁴⁹ Idem, 253.

⁵⁰ Jant Timmermans was lid van de Vlaams-nationalistische Frontpartij en later van het VNV.

⁵¹ Idem, 252-253

⁵² Idem, 255-256.



Boduognat op de Belgiëlei

Website Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIKIRPA):
 <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=foto2&LANGUAGE=1©TEXT=©RIGHT=&417222=on>>, geconsulteerd op 10/05/2011.

Het discours rond de oprichting van deze drie gedenktekens bevestigt dat deze plaatsvond binnen het kader van verheerlijking van een nationaal of regionaal verleden. De Furie verheerlijkte een plaatselijk verleden. De wil om een nationale geschiedenis te creëren vinden we in Antwerpen bijvoorbeeld terug in het monumentale beeld van Boduognat, dat in 1856 op de Belgiëlei werd geplaatst. Deze hoofdman van de Nerviërs was een tijdlang met Ambiorix in de running om de jonge Belgische staat een stamboom te verlenen met wortels in de oudheid. Ironisch genoeg werd terwijl men het verleden idealiseerde, het echte verleden gesloopt bij de afbraak van de middeleeuwse Burg in 1875. De omgang met het verleden was zeer dubbelzinnig. Enerzijds wilde men het herdenken, anderzijds werden echte restanten afgebroken wanneer ze de vooruitgang in de weg stonden.

Volgens sommigen wist de Furie nog te weinig een band te smeden met het grootse verleden dat werd geëerd. Hierbij werden zelfs de stenen van een afgebroken poort omschreven als roemrijk. Ook in het discours verheerlijkte men het verleden door te verwijzen naar Rubens, Van Dijck en Quellin: zo werd Benoit vergeleken met Rubens en de ontwerpen voor de Furie waren bewijs van de grootsheid van de 'hoofdzetel der kunsten'. Mogelijk werd door de sterke band tussen boodschap en plaats van oprichting de plaatskeuze voor de Furie niet betwist. Wellicht was ook het verkeer in deze periode nog geen bepalende factor. Het immense gedenkteken voor burgemeester Loos kon zo in 1876 nog ongestoord het einde van de Charlottalei inpalmen. Voor de Gesneuvelden en Benoit draaide de discussie net wel rond (toekomstige) verkeershinder. Bij de Gesneuvelden probeerde men ook een band te smeden tussen monument en plaats van oprichting door te vermelden dat de zedelijke boodschap op die



Het monument Loos

Krul Antiquarian Books via website Nederlandsche
 Vereniging van Antiquaren:
 <<http://www.nvva.nl/renekru/catalogs/ghphot.anvers.monument.loos.102.jpg>>, geraadpleegd op 10/05/2011.

plaats erg tot haar recht zou komen. De plaats voor de opera die voor de Gesneuvelden werd afgekeurd werd later opgeëist door Benoit. De band die kon worden gelegd tussen Benoit en de opera woog zwaarder dan bezwaren betreffende de verkeershinder.

Reeds in het interbellum werd er gesproken over het ‘opruimen’ van monumenten die een ‘hinderpaal’ vormden voor het verkeer. Ook de nonchalance waarmee werd aangehaald dat Benoit later nog verplaatst kon worden, is tekenend voor een gebrek aan waardering voor het monument als object. Slechts eenmaal werd een monument als kunstobject benoemd wanneer *N&S* de esthetische tekortkomingen van de Gesneuvelden aanhaalde. Veel belangrijker was de symboliek enerzijds en de gevolgen die hun oprichting had in het stadsweefsel anderzijds. Er werd groot belang gehecht aan de band die kon worden gelegd met het verleden, hetzij materieel, hetzij symbolisch. Zo was het bewaren van een omgeving (voor de Nationale Bank) of artefacten uit die omgeving (zoals brokstukken van een stadspoort) van belang.

“Men zou ze maar liefst wegnemen van den openbaren weg”: de verplaatsing

Al in 1929 en 1934 werd het verkeer uitdrukkelijk vermeld als reden om een monument op een bepaalde plaats niet op te richten. Ook *N&S* maakte melding van de snelle stedelijke ontwikkeling in Antwerpen en sprak van “een epidemie van uitbreiden, straten aanleggen en bouwen”.⁵³ *Het Handelsblad* noemde het “een dolle geest van vernieuwingswoede”.⁵⁴ Raadslid Timmermans vroeg in 1933 met de stedelijke ontwikkeling indachtig “of het niet goed ware een aantal monumenten van den openbaren weg te nemen, die niets anders doen dan het verkeer belemmeren”.⁵⁵ De voorzitter was het resoluut eens en bevestigde dat dit reeds zou zijn gebeurd “indien er niet zoveel kosten bij te pas kwamen”.⁵⁶ Dat raadslid Janssens een jaar later de lage kosten van een verhuis aanhaalde als argument bij de oprichting van Benoit, is dan ook opvallend. Merk ook op dat Timmermans geen specifieke monumenten benoemde, maar spreekt van een ‘aantal monumenten’. Hij verbond wel een esthetische waardering aan zijn voorstel wanneer hij “de meeste van die monumenten” benoemde als “archi-leelijk en getuigen van een volstrekten wansmaak.” Ze zouden na afbraak kunnen worden bijeengebracht “in een reservaat, om aan de volgenden geslachten het bewijs te leveren van den wansmaak der ons voorgedane en huidige generaties”.⁵⁷

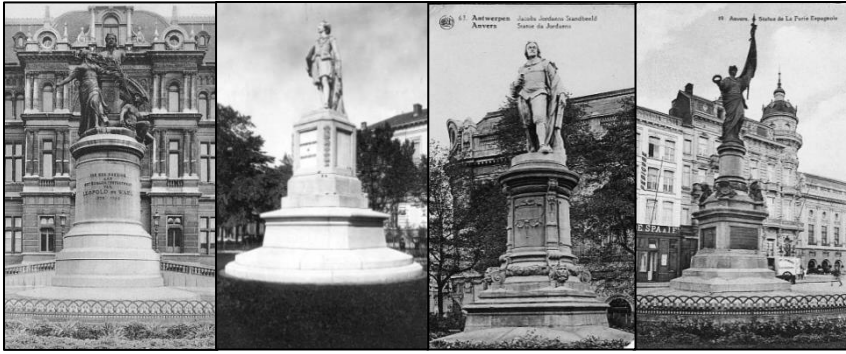
⁵³ s.n., “Urbanisme?”, 11.

⁵⁴ s.t., *Het Handelsblad*, 07/05/1934.

⁵⁵ Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 16/03/33, 394.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Idem*, 395.



De Geuzenhofkes (Gemeenteplaats): de Wael, Van Dyck, Jordaens en de Furie (hier verkeerdelijk benoemt als La Furie Espagnole)

Postkaarten, Collectie Frederik Janssens.

Gemeenteplaats, huidige Rooseveltplaats) bevonden zich vier standbeelden waarvan enkel oud-burgemeester Leopold de Wael in 1897 hier voorzien was. Van Dyck (die op het pleintje voor de Academie moest wijken voor de tram) en Jordaens (die aan de Van Breestraat plaats moest ruimen voor Teniers) werden hierheen verplaatst in 1901.⁵⁹ Een jaar later kwam ook de Franse Furie het gezelschap vervoegen.⁶⁰ Volgens Evens betrof het hier telkens “louter een technische aangelegenheid”.⁶¹ Hij vindt het tekenend dat geen enkel monument een nieuwe inhuldiging kreeg zoals gebruikelijk was. In 1934 moesten Teniers en Matsys weg van de hoeken van het stadspark, want “de rijwegen zijn er niet breed genoeg” aldus raadslid Lebon.⁶² Het college vond de verplaatsing noodzakelijk “met het oog op het verwezenlijken van eene betere verkeersregeling op de leien rondom het Stadspark”.⁶³ Matsys verhuisde naar de Baron Dhanislei, Teniers werd in de tuin van de Academie geplaatst. Gezien de hoeveelheid verplaatsingen en de beperkte omvang van deze verhandeling kan er maar op enkele casussen uitvoeriger worden ingegaan.⁶⁴

Zo kwam de verplaatsing van de Gesneuvelden, opgericht in 1930, al in 1950 ter sprake in een gemeenteraadszitting over een ander standbeeld, het gedenkteken voor Baron Dhanis, eveneens een mooi voorbeeld. Dit monument huldigt de man die het symbool was geworden van de Belgische weerstand tegen de Arabische slavenhandel in Afrika. Theatraal heft hij het wapen in de hoogte, terwijl hij een beschermende hand houdt boven een Afrikaanse moeder en haar kind. Opgericht op de Amerikalei in 1913 moest het volgens het college in 1950 worden verplaatst naar de voortuin van de Koloniale Hogeschool “met het oog op het

⁵⁸ VAN RUYSEVELT, *Stadsbeelden Antwerpen*, 42-43.

⁵⁹ Idem, 64.

⁶⁰ Idem, 199-200.

⁶¹ EVENS, *De openbare heldenverering in Antwerpen*.

⁶² Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 02/05/1930, 657.

⁶³ Idem, Zitting 26/05/1934, 256.

⁶⁴ Voor meer informatie over deze verplaatsingen: zie werken in noot 7, 8, 9 en 10.

Het verplaatsen van standbeelden was Antwerpen niet vreemd. Zo werd een in 1840 op het Sint-Walburgisplein opgericht Rubensbeeld in 1843 verplaatst naar de Groenplaats.⁵⁸ In de Geuzenhofkes (officieel:

vergemakkelijken van het verkeer”.⁶⁵ De voorzitter maakte van de gelegenheid gebruik om op te merken dat niet enkel Dhanis een probleem vormde.⁶⁶ Raadslid Van Hove vermeldde desbetreffend “het monument aan de Nationale Bank”⁶⁷, maar zag het nog ruimer wanneer hij opmerkte dat hij “liever enige millioenen meer [had] zien uitgeven, maar dan om in het midden der stad monumenten weg te nemen”.⁶⁸ Raadslid Posson zag naast Dhanis en de Gesneuvelden ook Benoit’s hoofd op het kapblok liggen.⁶⁹



Baron Dhanis op de Amerikalei

Postkaart, Collectie Frederik Janssens.

Vooraf de monumenten op de leien werden alsmaar meer als hinderlijk ervaren.⁷⁰ *N&S* maakte in het artikel ‘Onze wandelende Standbeelden en het Verkeersprobleem’ melding van “een nieuwe algemene verhuis van onze monumenten”. Hoewel ze meenden dat het een Antwerpse traditie was om “met standbeelden rond te sjouwen”, was de maat vol. “De memoriaals welke nu aan de beurt zouden komen zijn niet van de kleinste: Benoit, Koning Albert [de Gesneuvelden], Baron Dhanis en Boduognat. Men zou nl. van onze leien een no-stop-recht-door autostrade willen maken”.⁷¹ Men zag in de verplaatsing van Dhanis een eerste stap in een groter opzet: “men begint met de likwidatie van het minst dringende geval, om naderhand op precedenten te kunnen wijzen bij de doorgedreven schoonmaak van drukkerse verkeerspunten”.⁷² Vervolgens koppelde *N&S* opmerkelijk genoeg de standbeelden los van hun rol als monument, door ze een praktisch nut toe te kennen: “Hoe de opinies over de esthetische waarde of de historische betekenis van de slachtoffers der opruimingswoede ook mogen verschillen, [...] we geloven dat een monument midden op een drukke rijweg of een verward kruispunt vaak een verkeersregelende rol vervult”.⁷³ Men bestreed de vijand met gelijke wapens en poogde van het verkeer, het belangrijkste argument tégen deze monumenten, een bondgenoot te maken.

⁶⁵ Stad Antwerpen, *Gemeentebblad*, Zitting 11/09/50, 382.

⁶⁶ Idem, 387.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Idem, Zitting 06/11/50, 764.

⁶⁹ Idem, 389-390.

⁷⁰ Niet enkel wat tegenwoordig als ‘De Leien’ wordt omschreven, nl. die van noord tot zuid lopen, maar ook de Belgiëlei, Charlottalei en de leien rond het stadspark.

⁷¹ s.n., “Onze wandelende standbeelden”, 49-50.

⁷² Idem.

⁷³ s.n., “Nog over de wandelende standbeelden!”, 19-21.

In 1951 werd de discussie over de Gesneuvelden zelf geopend. Als gedenkteken voor de slachtoffers van twee wereldoorlogen was het volgens de voorzitter “van zulk nationaal karakter, dat het slechts kan overgebracht worden naar een plaats, die de betekenis ervan nog beter zou doen uitkomen, die meer mogelijkheid zou bieden tot het houden van betogingen en dies meer”.⁷⁴ Volgens raadslid Russinger mocht het vanwege die betogingen net niet staan in “de kalme bloemenweelde van ons Antwerps stadspark”.⁷⁵ Zij volgde de redenering van N&S en zag ook in deze verplaatsing “een gevaarlijk voorgaande” en vreesde “dat daar ook zullen belanden andere monumenten zoals Leys, Loos, Brabo en de oude Boduognat, die afbreuk zullen doen aan het mooi groen van het park”.⁷⁶ Ook het verkeersargument werd overgenomen. Volgens Russinger kon er worden getwist over plaats en artistieke waarde van de beeldengroep, “maar wat niet kan betwist worden is dat die verplaatsing zich niet opdringt voor een beter verkeer”.⁷⁷ Raadslid Huysmans was eveneens van mening dat een monument op de rijbaan net garandeerde dat de automobilisten hun rijstijl aanpasten, hoewel hij er nog aan toevoegde dat hij “maling aan het beeld zelf” had.⁷⁸ De voorzitter hield echter voet bij stuk. Hij stelde dat “het monument in een geschikt milieu beter tot zijn recht zal komen” en verwees hiervoor, net zoals N&S had voorspeld, naar “experimenten, zoals de verplaatsing van het monument Baron Dhanis”.⁷⁹ De plaats die in 1930 ‘allerbest gekozen’ was, voldeed niet meer.



Het oorlogsmonument aan het stadspark

Website Oorlogsmusea: <<http://www.oorlogsmusea.nl/artikel/8123/Oorlogsmonument-Antwerpen.htm>>, geconsulteerd op 20/05/2011.

Ondertussen was in de marge van de vele verplaatsingen ook het Benoit-gedenkteken in het vizier gekomen, want het “belemmert in grote mate het verkeer”, aldus het college.⁸⁰ In het harmoniepark zou het in een “rustige omgeving beter tot zijn recht komen”.⁸¹ Telkens opnieuw werd ditzelfde argument gebruikt. Raadslid De Braey merkte op dat er plannen

⁷⁴ Stad Antwerpen, *Gemeentebblad*, Zitting 11/09/50, 388.

⁷⁵ Idem, Zitting 27/04/1951, 392.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Idem, 393.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Idem, Zitting 19/11/1951, 1018.

⁸¹ Ibidem.

waren om in het park een concertzaal te bouwen en stelde: “ik weet wel dat het in Antwerpen gewoonte is met de monumenten rond te reizen, maar toch doen wij misschien beter te wachten”.⁸² De voorzitter stelde spottend voor om “in het vervolg de monumenten op wieltjes zetten”, maar hield het been stijf, want “naar de mening van de technici en van meerdere bevoegde mensen” zou het elders beter staan.⁸³ Opmerkelijk genoeg gaf hij toe dat er nog geen beslissing over een andere plaats was genomen. Dit hoefde echter geen probleem te zijn, want “wij kunnen zó beslissen dat het monument wordt weggenomen, maar dat over de definitieve plaatsing later zal uitspraak worden gedaan”.⁸⁴ Op vragen wat er dan in tussentijd mee moest gebeuren, stelde hij voor: “laten wij beginnen met het weg te nemen”.⁸⁵

Raadslid Van Hove vond zelfs een verplaatsing nog te duur voor een monument “dat de spot wekt van het grootste deel der bevolking”.⁸⁶ Ook *N&S* vond het gedenkteken tegenvallen en noemt het een mislukking.⁸⁷ *Het Laatste Nieuws* schreef dat het monument “niemand schijnt te voldoen, al was het maar, omdat zijn overdreven eenvoud weinig strookt met de uitbundigheid van Benoit’s muziek”.⁸⁸ Ook raadslid Rombaut wilde het “met alle respect voor de maker van het beeld en zonder ongevoelig te zijn voor de symbolische idee die er in uitgedrukt is”, zien verdwijnen. Hij stelde voor het af te breken, “maar het voorlopig nog niet herop te richten”.⁸⁹

De voorzitter vond afbraak een brug te ver toen hij wees op het belang van zowel componist Benoit als ontwerper Van de Velde. Opnieuw haalde hij een eerdere verplaatsing aan als precedent, ditmaal de verhuis van George Minne’s *Moeder en Kind*. Dit in 1936 opgerichte gedenkteken voor Koningin Astrid werd in 1949 van het Astridplein naar het stadspark verplaatst en “zoals het geval was voor het beeld van Minne, vertrouw ik dat het monument Peter Benoit zal winnen bij de verplaatsing”.⁹⁰



Moeder en Kind op het Astridplein

Website Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIKIRPA): <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&115387=ON&LIMIT=50>, geconsulteerd op 10/05/2011.

⁸² Idem, 1019.

⁸³ Idem, 1019 en 1021.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Idem, Zitting 27/12/1951, 1362.

⁸⁷ s.n., “Rond het Benoit-monument”, 174.

⁸⁸ PAPON, “De geschiedenis van het Benoit-gedenkteken”.

⁸⁹ Idem, 1636.

⁹⁰ Ibidem.

Benoit werd in 1953 verplaatst en weerom waren de meningen verdeeld. Volgens *De Nieuwe Gazet* viel het monument “ten offer aan de verkeersmoloch” en bleef het “een open vraag in welke mate het aantal ongevallen zal toenemen wanneer ook dit obstakel weer verdwenen zal zijn”.⁹¹ In *Gazet van Antwerpen* lezen we dat het monument in het harmoniepark “inderdaad beter tot zijn recht zal komen en het verkeer niet meer zal hinderen”.⁹²

Voor de meeste standbeelden was het verkeer de hoofdreden voor verplaatsing. Vervolgens haalde men eerdere ‘succesvolle’ verplaatsingen aan om de noodzaak tot verplaatsing extra kracht bij te zetten. Dat het verkeer alsmaar meer vrije doorgang moest krijgen, valt op uit de soms vage voorstellen tot verplaatsing. Zo werd in algemene termen gevraagd ‘een aantal monumenten’ te verzetten, soms zonder na te denken over een nieuwe plaats. Volgens de voorzitter waren enkel de hoge kosten de reden dat er niet nog meer standbeelden werden verplaatst. De belangrijkste beweegreden voor verwijdering werd door *N&S* aangegrepen als redding: monumenten konden dienen als verkeersremmende obstakels. De praktische bezwaren tegen een monument werden omgebogen naar een nieuw praktisch nut. Verkeer werd het hoofdargument pro én contra. Al snel werd deze redenering binnen de gemeenteraad overgenomen en ook de pers berichtte alsmaar meer over dit argument. Nog steeds was de waardering voor het materiële monument niet bijster groot.

Niet-verkeersargumenten wogen minder door. Zo kon een gedenkteken een bedreiging zijn voor het openbaar groen, zoals wanneer de Gesneuvelden het groene karakter van het stadspark zouden schaden. Benoit kon op opvallend weinig steun rekenen omdat quasi iedereen het een lelijk monument vond. Deze esthetische waardering werd ook voor andere monumenten gebruikt wanneer ze bijvoorbeeld werden omschreven als voorbeelden van wansmaak. Een zekere esthetische minderwaardigheid leek een verzwarende omstandigheid voor monumenten die in de weg stonden. De drie criteria (ouderdom, herdenkingswaarde en kunstwaarde) moesten duidelijk het onderspit delven tegenover meer praktische bezwaren. Enkel voor de Gesneuvelden gold de boodschap nog als belangrijk. Bij de verplaatsing van Benoit of Dhanis kwam het symbolische amper ter sprake, zij werden op hun nieuwe plaats ook niet meer zo prominent tentoongesteld als de Gesneuvelden. Daar de meeste beelden bij de verplaatsing nog geen halve eeuw oud waren, speelde ouderdom nog geen rol.⁹³

⁹¹ L., “Dan toch!”.

⁹² s.n., “De verplaatsing van het Benoit-monument”.

⁹³ Zie tabel 1 en 2.

“Aan het modernisme geofferd”: de verwijdering

Bert Evens noemt de periode voor de Eerste Wereldoorlog “de stoelendans der standbeelden” waarin bijna willekeurig standbeelden werden verplaatst.⁹⁴ Toch waren er later nog de verplaatsingen van Teniers en Matsijs in 1934, de Wael (en geplande maar niet uitgevoerde verplaatsingen van Jordaens, de Furie en Van Dijck) in 1948, Moeder en Kind in 1949 en Dhanis, de Gesneuvelden en Benoit in de vroege jaren 1950. Eigenlijk stopte de stoelendans pas halverwege de jaren ‘50. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het private autogebruik enorm en nam de druk op de monumenten toe.⁹⁵ In 1950-51 werden nog enkele monumenten verplaatst, maar gebeurden ook de eerste verwijderingen. Een trend die zich zou voortzetten.

In 1948 werd “in verband met de regeling van het steeds groeiend verkeer in de stad”, door het college voorgesteld om de Furie en Dewael te verplaatsen naar het Albertpark en Van Dijck en Jordaens naar de tuin van de Academie.⁹⁶ Nogal voorspelbaar werd de nieuwe plaats door de voorzitter omschreven als “zeer goed gekozen”.⁹⁷ Raadslid De Bruyne zag “stof voor een nieuwe revue: standbeelden op wandel!”⁹⁸ Er volgde fel protest. Mevrouw Russinger beschouwde niet zozeer de verplaatsing als een probleem, dan wel wat er nadien zou kunnen gebeuren. Zij zag de verplaatsing “als de proloog van iets dat [...] als een drama wordt aangevoeld”, want: “een stadsbeeld gaat daar veranderd worden, dat voor ons grote waarde heeft”. Hiermee doelde zij echter vooral op de Hofjes als geheel en minder op de beelden.⁹⁹



De fel bevochten Geuzenhofkes. Hoewel de standbeelden centrale plaatsen innamen, werden ze amper in de discussies vermeld.

VAN CAUWENBERGH, G. en R. BINNEMANS, , *Atlas van Antwerpen*, Antwerpen, Patraco-Pandora, 1991, 246.

⁹⁴ EVENS., *De openbare heldenverering in Antwerpen*.

⁹⁵ SOENS, STABEL en TRITSMANS, “Anders Gaan Leven?”, 164.

⁹⁶ Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 13/12/1948, 618.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Idem, 621.

⁹⁹ Idem, 620-621.

De standbeelden zouden echter niet op wandel gaan, want het debat over verplaatsing van de monumenten verwerd inderdaad tot een discussie over verwijdering van de Hofjes. Raadslid Zimmer meende: “een der schoonste historische plaatsen in onze stad wordt aan het modernisme geofferd”.¹⁰⁰ Volgens de voorzitter moest men begrijpen “dat oude stadsbeelden uit de tijd van de paardentram, plaats moeten maken voor de moderne vooruitgang”.¹⁰¹ Merk op dat niemand de monumenten uitdrukkelijk vermeldde en dat vooral het stadszicht en het groen leek te primeren. De beelden (waarvan de Furie uit 1856 ouder was dan de Geuzenhofkes aangelegd in 1876) werden niet als historisch bestempeld, het stedelijk groen wel. Het college had in haar vertoog ook vooral geanticipeerd op verzet in verband met de open ruimte, door aan te halen dat “door het aanbrengen van de beplantingen, het uitzicht van de Franklin Rooseveltplaats niet zou geschaad worden”.¹⁰² De voorzitter vermeldde kort de standbeelden toen hij zei: “niemand wil zich oneerbiedig betonen tegenover evenementen of personen, tot aandenken waarvan die standbeelden zijn opgericht”.¹⁰³ Waar hij respect kon opbrengen voor het symbolische, kon het monument als object andermaal op weinig waardering rekenen. Zimmer zegt nog: “gaan wij alles prijsgeven aan de urbanisatie? Gaan wij kunst en schoonheid opofferen aan de eisen van een al te verre gedreven modernisme? Standbeelden worden verplaatst, afzichtelijke blokhuisen komen in de plaats van kunstvolle gebouwen”.¹⁰⁴ Eén korte blijk van erkenning is al waar de monumenten op konden rekenen.

Zimmer en Russinger voorspelden grote weerstand bij de Antwerpse bevolking. Raadslid Detiège tilde hier niet zo zwaar aan, want “de bevolking heeft ons gekozen om ideeën te hebben”.¹⁰⁵ Het protest was inderdaad zeer groot. *N&S* kwam regelmatig op de kwestie terug en schreef in 1950 over tussenkomst door de provincie en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. De Hofjes werden “in instantie van klassering als landschap gesteld”.¹⁰⁶ Zelfs automobilistenverenigingen zeiden dat de verwijdering “zelfs niet moet overwogen worden voor een min of meer verwijderde toekomst”.¹⁰⁷ De voorzitter was echter duidelijk: de heraanleg “is in het belang van de voetgangers en van het verkeer”.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Idem, Zitting 10/08/1951, 344.

¹⁰¹ Idem, Zitting 13/12/1948, 621.

¹⁰² Idem, Zitting 28/03/1949, 323.

¹⁰³ Idem, Zitting 13/12/1948, 621.

¹⁰⁴ Idem, Zitting 10/08/1951, 344-345.

¹⁰⁵ Idem, Zitting 27/02/1950, 431.

¹⁰⁶ s.n., “Algemeen protest tegen de verdwijning der Geuzenhofjes”, 39. en s.n., “Geuzenhofjes in instantie van rangschikking”, 71.

¹⁰⁷ s.n., “Nog over de wandelende standbeelden!”, 20.

¹⁰⁸ Stad Antwerpen, *Gemeentebled*, Zitting 10/08/1951, 347-348.

Het verkeersargument bleek ook ditmaal een dubbelsnijdend mes. Raadsleden Stijnen en Van Kerkhoven haalden verkeerstechnische redenen aan om de Hofjes te bewaren: het verkeer daar nog meer concentreren kon niet volgens hen. Niet zozeer het verwijderen van de Hofjes was een probleem, wel de geplande parkeerplaatsen. Van Kerkhoven distantieerde zich uitdrukkelijk van raadsleden Zimmer en Russinger door de verkeerstechnische argumenten te benoemen als “nuchter en zakelijk”, tegenover “tegenwerpingen van sentimentele aard”.¹⁰⁹ Waar voordien verkeerstechnische redenen werden aangehaald voor verwijdering of bewaring van individuele standbeelden, gebruikte men ze nu voor of tegen een ruimer stadsbeeld. De monumenten op zich werden echter over de vele bladzijden discussie slechts enkele malen terloops vermeld. De focus lag ontegensprekelijk op het gebruik van de stedelijke ruimte.



Boduognat wacht op de afbraak

SCHERPENS, P., *Antwerpse standbeelden*, Antwerpen, De Vlijt, 1983, 120.

Ook Boduognat moest wijken. Zijn vonnis werd geveld in 1954 in de Commissie voor openbare werken en voor geldwezen en belastingen. De gemeenteraad werd enkel gevraagd de werken goed te keuren en een geldelijke tussenkomst te verzoeken bij de regering. Na Dhanis, de Gesneuvelden en Benoit waren de leien met de afbraak van Boduognat bijna monumentvrij. Enkel burgemeester Loos hield hardnekkig vol aan de Charlottalei, maar ook zijn dagen waren geteld. Nog slechts zes jaar was hem gegund. Raadslid Russinger merkte dit ook op wanneer ze zei dat het discours altijd was geweest dat in naam van het verkeer “op onze leien al de beelden weg moesten”.¹¹⁰ Uit het collegevertoog over Boduognat blijkt inderdaad nogmaals de armslag die werd gegeven aan auto en tram: “het profiel van de Belgiëlei voldoet evenwel niet meer aan de behoeften van het aldaar steeds drukker wordend verkeer, zodat profielwijziging in overweging werd genomen”.¹¹¹ Weerom focuste ook het protest op het verkeer. Zo kon Russinger “voor de middenstad geen steun geven aan een plan dat beoogt alle belemmeringen weg te nemen en alle mogelijkheid tot snelheid te bevorderen”.¹¹²

¹⁰⁹ Idem, Zitting 27/02/1950, 431.

¹¹⁰ Idem, Zitting 05/07/1954, 904.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Ibidem.

Op vier jaar tijd verdwenen vier monumentale standbeelden op de leien. De eerste drie kregen een nieuwe standplaats, maar Boduognat werd geen tweede leven gegund. De sloophamer ging erin. Voor zulk een werkelijk monumentaal beeld in poreuze steen in plaats van brons, zou een heropstelling zeer moeilijk zijn geweest. Verder had Benoit nog een actuele betekenis op het moment van verplaatsing en het monument voor de Gesneuvelden kon vanwege zijn boodschap onmogelijk afgebroken worden. Zelfs Dhanis was nog actueel te noemen op een moment dat België zijn kolonie nog in handen had, vooral door hem te plaatsen bij de Koloniale Hogeschool. Opgericht dertig jaar na de Belgische onafhankelijkheid was Boduognat's boodschap achterhaald. Zijn enige voorvechtster in de gemeenteraad zag hem vooral als obstakel voor bussen die uit de Nerviërsstraat kwamen en die "als het standbeeld zal weggenomen zijn [...] ongestoord de Charlottalei gaan inzwaaien".¹¹³ Wanneer de symboliek wegvalt, blijft enkel een leeg object over dat als hinderlijk of nuttig kan worden omschreven om het verwijderen of behoud ervan te verantwoorden.

Hoewel de afbraak van de Geuzenhofkes veel stof deed opwaaien, speelden de standbeelden in de discussie hooguit een secundaire rol. Zij maakten deel uit van het stadsgeheel dat hier vergruisd dan wel verdedigd werd. Monumenten leken nog amper het vermelden waard en de debatten gingen vooral over de verkeersproblematiek, open ruimte en groen. Hierbij werden woorden zoals vernieling, drama, vandalisme en offers aan het modernisme gebruikt, maar uit de hele discussie blijkt dat de standbeelden enkel werden gewaardeerd als onderdeel van de Geuzenhofkes. Bij het verplaatsingsvoorstel was men dan ook niet tegen de verplaatsing, maar tegen het feit dat zo mogelijk de Hofjes zelf ter discussie kwamen te staan. Het verzet was verdeeld in twee kampen. Het ene kamp steunde vooral op nostalgische argumenten en groenbehoud. Het meer pragmatische kamp gebruikt het verkeer als pleitbezorger. De voorstanders meenden dat men plaats moest maken voor de vooruitgang en dat stadsbeelden 'uit de tijd van de paardentram' hun tijd hadden gehad.

Welke waarde werd er nog aan de beelden zelf gehecht? In het geval van de Geuzenhofkes is dat moeilijk te bepalen, aangezien ze amper expliciet werden besproken. Hun lot spreekt echter voor zich: verbanning naar een stadsmagazijn. Ook bij de verwijdering van Boduognat werden nog enkel verkeerstechnische redenen aangehaald als tegenargument. Het monument kon blijven staan als belemmering voor het verkeer. Hoe men dacht over zulke monumentale standbeelden kunnen we afleiden uit een artikel over de verwijdering van het monument Loos

¹¹³ Ibidem.

in 1960. Burgemeester Loos werd dan wel omschreven als “het zoveelste slachtoffer van de wegebouwers”, maar men leek niet echt rouwig, want “onder ons gezegd en gezwegen, het had veel wel van een “pièce montée”, een hoog-optorende pasteigebak of feestelijke suikerkoek!”.¹¹⁴

Als kunstobject mochten ze in de jaren '50 en '60 blijkbaar op weinig waardering rekenen, zeker in vergelijking met de waarde die door sommigen werd gehecht aan het openbaar groen. Standbeelden die geen actuele boodschap meer konden verkondigen, waren niet het bewaren waard. Benoit, Dhanis en de Gesneuvelden hadden nog een geldige symboliek, de overige monumenten werden als nutteloos ervaren. Zelfs de voorstanders probeerden niet langer de waarde van deze gedenktekens te verdedigen, maar probeerden hun nutteloosheid teniet te doen door ze in de moderne wereld een invulling als verkeersremmers te geven. Net op een moment dat de ouderdom van deze monumenten zich zou kunnen laten gelden (Boduognat was bij zijn afbraak de honderd reeds gepasseerd), lijkt ook hier geen interesse voor te zijn. De pragmatische blik was in die jaren gericht op een moderne toekomst.

“Van de sloophamer gered”: de terugplaatsing

“De belangstelling, die nu bestaat voor oude monumenten, bestond kennelijk 20 jaar geleden helemaal niet. Hoe is het anders te verklaren dat standbeelden, die jarenlang de stad sierden verwaarloosd werden in stadsmagazijnen en uiteindelijk zelfs werden afgestaan” aldus *Het Laatste Nieuws*.¹¹⁵ Dat het feit dat in 1966 vele monumenten in langdurige bruikleen werden



De verstotenen aan de Desguinlei (de Furie, de Wael, Jordaens en Van Dyck). Zij kregen een nieuwe thuis bij privé-personen.

SCHEPENS, P., *Antwerpse standbeelden*. Antwerpen, De Vliet, 1983, 45.

gegeven aan privé-personen een slechte zaak was, blijft een hardnekkig misverstand. De Furie, Van Dijck, de Wael, Jordaens en fragmenten van Loos en Boduognat gingen naar privé-domeinen in Schilde en Rijkevorsel. Volgens gemeenteraadslid Bijttebier moeten we “beide families zeer dankbaar zijn. Want binnen de afbraakpolitiek van de jaren zestig hebben

¹¹⁴ R.V., “De Antwerpse beeldenverhuizing”.

¹¹⁵ DE CRAECKER, “Antoon Van Dijck terug te Antwerpen”.

ze deze monumenten juist van de sloophamer gered”.¹¹⁶ Ook *Het Nieuwsblad* bevestigt dat er stemmen opgingen om “die oude broel' te verbrijzelen”.¹¹⁷ Het hoofd van Boduognat werd door de toenmalige adjunct-directeur van de Antwerpse Zoo bewaard en staat vandaag nog steeds in een plantsoen in de Antwerpse Zoo.¹¹⁸ De gemeenteraad heeft in deze beslissing tot het geven van bruikleen blijkbaar geen zeg gehad, daar er niets over in de verslagen is terug te vinden. Opmerkelijk gezien de stad een groot deel van haar patrimonium afstond. Normaal moest er elk jaar een inventaris van de monumenten worden gemaakt, maar dit zou maar éénmaal zijn gebeurd.¹¹⁹ De stad verloor de monumenten stilaan uit het oog.

In de jaren '80 werden onder burgemeester Cools enkele monumenten teruggehaald. “We hebben van de gelegenheid gebruik gemaakt om te proberen het openbaar domein opnieuw een beetje te veroveren op het gemotoriseerd verkeer; om dat openbaar domein een beetje te zien als een verlenging van de woonkamer”, aldus Cools.¹²⁰ Weer leken de standbeelden niet als monumenten beschouwd wanneer hij sprak over ‘stadslandschapszorg’: “er zijn een aantal kentekenen die de mensen ervaren als 'dat is van ons'. In de jaren zestig heeft men die voor een stuk weggemaaid, in de volledige onachtzaamheid van de vraag 'wat is de stad'. Men heeft ze vernield, verwoest, en je voelde een spontane reactie van mensen die het stadslandschap als essentieel ervaren”.¹²¹ Wat nodig was voor dit stadslandschap was “het behoud van wat wij belangrijk vonden als beeldscheppend effect in onze stad”.¹²² We mogen deze ‘stadslandschapszorg’ van Cools niet zomaar reduceren tot ‘opsmuk’ van de stad. Wanneer Cools opmerkte dat mensen bepaalde kentekenen ervaren als ‘dat is van ons’, heeft hij het over een stedelijke identiteit die moest herwonnen worden. De stad moest opnieuw herkenbaar worden voor haar inwoners. In een herkenbaar stadslandschap horen dit soort ‘markers’ thuis. De suburbanisatie maakte vanaf de jaren '70 dat de stad leeg liep. Enige zorg voor het stadslandschap leek nodig om de stad weer aantrekkelijk te maken.

Het eerste standbeeld dat werd teruggehaald was Van Dyck in 1983. “Rubens’ beroemdste leerling” aldus *De Standaard*, zou “de Meir te Antwerpen in bezit nemen, en nu voorgoed”.¹²³ Voorgoed bleek tien jaar te zijn, waarna het standbeeld nog één keer iets verderop moest verhuizen, want “door de herinrichting van de Meir kwam Antoon Van Dijck in de weg te

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ MARTENS, “De hangjongeren van de beeldhouwkunst”.

¹¹⁸ EETEZONNE, “De onthoofde krijger”.

¹¹⁹ GOOSSENAERTS, “Beeldenvlucht keren”.

¹²⁰ HOFACK en STYNEN, “De stad: mogelijkheid en noodzaak van ingrijpen.”, 25.

¹²¹ Idem, 26.

¹²² Ibidem.

¹²³ s.n. “Zes ton kultuur”.



Burgemeester Cools onthult Van Dyck (herplaatsing 1983)

SCHEPENS, P., *Antwerpse standbeelden*, Antwerpen, De Vlijt, 1983, 42.

staan”.¹²⁴ Hoewel standbeelden werden teruggehaald, kon er nog wel steeds mee geschoven worden als een pion op een speelbord.

Het was blijkbaar vooral de reputatie van de schilder die deed beslissen het standbeeld terug te halen. Zoals burgemeester Cools zei: “In een periode van versoering dachten wij dan ook dat wij ons moesten beperken tot nummer 2 na Rubens, met name Van Dijck, en dat wij Jordaens nog maar een tijdje in zijn buitenverblijf moesten laten”.¹²⁵ Rubens bleef zoals vanouds de maatstaf, Van Dyck stond op nummer twee, Jordaens zat in de wachtkamer. Volgens *De Nieuwe Gazet* gingen er echter “steeds meer stemmen op om eerder weggenomen beelden terug te plaatsen”.¹²⁶ Al bij de

oprichting van Van Dyck had de voorzitter over Jordaens en Teniers gezegd: “Het is onze wens ook die beelden ooit nog terug naar Antwerpen te brengen”.¹²⁷ Slechts drie jaar na Van Dijck kreeg Jordaens zijn nieuwe standplaats aan Oever, zodat hij “nu onder de ogen van Antwerpenaren en toeristen kan komen”¹²⁸, aldus *Het Nieuwsblad*. Cools zei: “hij was uit de stad verdreven voor het verkeer [...] we hebben hem terug onder ons gehaald. Uit wraak, om het verkeer weer te verdrijven”.¹²⁹ Het verkeer dat enkele jaren eerder nog vrij spel had gekregen, moest nu wijken voor een leefbare en herkenbare stad. De auto had veel culturele ankerpunten in Antwerpen doen verdwijnen, nu leek men de klok te willen terugdraaien. Volgens Cools was Jordaens “vlaams en zonder franje”¹³⁰, waarmee hij doelde op het feit dat Jordaens, in tegenstelling tot andere schilders, nooit naar Italië was getrokken en zich vooral toelagde op volkse taferelen.¹³¹ Deze Antwerpse karaktertrekken rechtvaardigden volgens



Een beschadigde Jordaens in Rijkvorsel

SCHEPENS, P., *Antwerpse standbeelden*, Antwerpen, De Vlijt, 1983, 108.

¹²⁴ s.n., “Antoon Van Dijck geeft zich niet snel gewonnen”.

¹²⁵ Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 29/10/1979, 1733.

¹²⁶ P.M.C. “Een week van standbeelden voor Antwerpen”.

¹²⁷ Stad Antwerpen, *Gemeentebld*, Zitting 17/05/1983, 1440.

¹²⁸ J.d.T., “Jakob Jordaens weer ‘thuis’”.

¹²⁹ Idem

¹³⁰ D.M., “Jakob Jordaens gezellig en fier”.

¹³¹ VAN CAUWENBERGH, “Standbeelden van Antwerpen”.

Cools de opstelling op Oever. De aandacht voor wat verloren leek nam nog toe. Zo betreurde raadslid Appelen in 1983 nog steeds de afbraak van de Geuzenhofkes als “het startsein voor de ‘verautosering’ of automobilisatie in onze stad”.¹³² Hij stak een pleidooi af voor hernieuwde Geuzenhofkes, maar zag daarbij, trouw aan de eerdere debatten, de standbeelden over het hoofd.



Leopold de Wael in Rijkevorsel (inzet) en in het Middelheimpark

Foto, Collectie Frederik Janssens.
Inzet: SCHEPENS, P., *Antwerpse standbeelden*, Antwerpen, De Vlijt, 1983, 114.

In 2002 werden nog enkele beelden uit de domeinen teruggehaald en opgesteld in het Middelheimmuseum. *Het Nieuwsblad* sprak over “parels van 19de-eeuwse beeldhouwkunst”.¹³³ Raadslid Bijttebier nuanceerde: “Het zijn natuurlijk niet allemaal meesterwerken. Maar we kunnen bijvoorbeeld een hedendaagse kunstenaar vragen of hij de minderwaardige werken samen tot iets nieuws kan versmelten in een soort beeldenpark.”¹³⁴ Een merkwaardige opmerking voor één van de voorvechters van het initiatief om de werken terug te halen. De (vermeende) esthetische minderwaardigheid leek nog steeds voldoende om een monument in zijn geheel als minderwaardig te bestempelen. Ook een eventuele symboliek leek vergeten te worden. Een monument heeft blijkbaar doorheen zijn leven moeite om gezien te worden als meer dan een object. Toch spreekt uit het krantenartikel appreciatie voor de kunstwaarde, hoewel men hier mogelijk in een ander uiterste verviel door ze allemaal als ‘parels’ te bestempelen.

Ook Benoit werd niet vergeten. In 2001 was er een petitie om het Benoit-gedenkteken terug voor de opera op te richten.¹³⁵ Zes jaar later was raadslid De Wever vragende partij om het Benoit-gedenkteken “in zijn vroegere luister te herstellen”, ter ere van “de vaderfiguur van de Vlaamse Opera en van het conservatorium”.¹³⁶ Ook was er erkenning voor de ontwerper van het monument, architect Henri van de Velde, “een naam die eveneens klinkt als een klok”.¹³⁷ Daarom wilde De Wever het gedenkteken “uit de verbanning” halen en “teruggeven aan de

¹³² Stad Antwerpen, *Gemeentebblad*, Zitting 29/11/1983, 2005.

¹³³ MARTENS, “De hangjongeren van de beeldhouwkunst”.

¹³⁴ GOOSSENAERTS, “Beeldenvlucht keren”.

¹³⁵ R.V.H., “Petitie voor monument Benoit”.

¹³⁶ Stad Antwerpen, *Gemeentebblad*, Zitting 30/05/ 2007, 2163.

¹³⁷ Idem, 2164.

Antwerpenaar, in de openbaarheid waar het hoort”.¹³⁸ Hij hoopte het monument “hersteld te zien, zowel ter ere van de nagedachtenis van Peter Benoit als van Henri van de Velde”.¹³⁹ Hoewel hij van de Velde roemde, zei hij niets over de kwaliteiten van zijn creatie, het gedenkteken zelf. Net zoals Cools leek de motivatie ook ten dele voort te komen uit een wil om de stad terug te geven wat verloren was. Zoals Cools sprak over



*Het Benoit-monument in verkommerde toestand
in het Harmoniepark*

Website Flickr: <<http://www.flickr.com/photos/erfgoed/221881447/>>, geconsulteerd op 11/05/2011.

“terug onder ons” halen, verwoorde De Wever het als “teruggeven aan de Antwerpenaar”. Beiden spraken een Antwerpse identiteit aan. Bij een Vlaams-nationalist als De Wever kan men vermoeden, hoewel dit niet expliciet uit het discours blijkt, dat zekere Vlaamse sentimenten niet vreemd zijn aan dit initiatief.¹⁴⁰ Benoit was de bezieler achter de Vlaamse Opera en een pleitbezorger voor de Vlaamse taal. Toch kan gesteld worden dat er in het discours van de socialistische burgemeester en het Vlaams-nationalistische raadslid gelijkaardige motieven spelen die de nadruk leggen op een Antwerpse identiteit. Dit zet het vermoeden kracht bij dat ideologie niet de enige of doorslaggevende breuklijn is.

Schepen Van Campenhout wilde aan architect De Sola-Morales “vragen of de mogelijkheid bestaat om het Peter Benoit-monument [...] in het Operaplein te integreren”.¹⁴¹ Het voorstel ondervond veel steun. Zo vond de Antwerpse Adjunct-coördinator Monumentenzorg het “zinnig bij de 2e fase heraanleg Leien het monument op zijn oorspronkelijke plaats in een ontwerp op te nemen”.¹⁴² De Stedelijke Culturele Raad “[ondersteunde] de vragen van verschillende instanties om het monument Peter Benoit naar aanleiding van de herdenking van zijn honderdjarig overlijden te herwaarderen en op de meest geschikte locatie te plaatsen”.¹⁴³ Ondanks de plannen zal de verplaatsing er niet komen, want “het ontwerp van het nieuwe Operaplein is te modern bevonden om een klassiek monument in te plaatsen”¹⁴⁴,

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Voor meer over monumenten en de Vlaamse beweging, zie: VERSCHAFFEL, “Eigen helden”.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Reinout Van Leemputten aan Jan Verhaert, 14/03/01, Felixarchieff, 291#29 KC:57.

¹⁴³ René Janssens aan College burgemeester en schepenen, 12/02/01, Felixarchieff, 291#29 KC:57.

¹⁴⁴ VAN DE PERRE, “Monument van Peter Benoit blijft in het Harmoniepark”. Op een poll met de vraag ‘Vindt u dat het monument naar het Operaplein moet verhuizen?’ antwoordde 73.2% (op 112 deelnemers) positief.

aldus *Gazet van Antwerpen*. Wel zal het monument, volgens de laatste berichtgeving, worden gerestaureerd en ook het park wordt heraangelegd “in de geest van Henri Van de Velde”.¹⁴⁵



De Furie in Rijkevorsel (inzet) en liggend in het Middelheimpark

Foto, Collectie Frederik Janssens.
Inzet: SCHEPENS, P., *Antwerpse standbeelden*,
Antwerpen, De Vlijt, 1983, 111.

Ook de Franse Furie werd getipt voor een plaats op het Operaplein. In 2008 sprak *Het Nieuwsblad* over “de terugkeer van de monumenten Peter Benoit voor de Opera en de Franse Furie op de Kipdorpbrug”.¹⁴⁶ Volgens *Gazet van Antwerpen* is de Furie echter voor het Operaplein voorzien.¹⁴⁷ Toch is niets zeker, zo moet het beeld volgens Menno Meewis, directeur van het Middelheimmuseum “dringend gerestaureerd worden. Dat zal pas gebeuren wanneer het weer een plaats kan krijgen op het nieuwe aan te leggen plein voor de opera”.¹⁴⁸ Dat de Furie past op een modern plein, maar het modernistische Benoit-gedenkteken niet, lijkt tegenstrijdig. Is het de omvang, is het nog steeds te lelijk of is het mogelijk dat Benoit te Vlaams is om opnieuw openlijk verheerlijkt te worden?

Hoe het ook zij, er liggen nog meer monumenten te wachten in het Middelheimpark en “de beelden die niet teveel beschadigd zijn, krijgen op termijn terug een plaats in de stad”.¹⁴⁹

De aandacht voor wat verloren is gegaan strekt zich tegenwoordig, net zoals eertijds met de verloren Kipdorppoort, zelfs uit tot brokstukken. Bij de heraanleg van de Leopold de Waelplaats in 1999 werden op het plein voor het Museum voor Schone Kunsten vier hoofden van Rodin geplaatst. Het zijn restanten van het imposante Loos-monument. Zulke terugplaatsingen kunnen sinds enkele jaren ook worden toegepast in het kader van de 1%-regel. Volgens het ‘Decreet op de integratie van kunstwerken’ van 1986 moet 1% van het budget voor nieuwbouw of verbouwing van overheidsgebouwen of door de overheid gesubsidieerde gebouwen voorzien zijn voor de plaatsing van een kunstwerk. Gaandeweg werd deze regel ook toegepast op infrastructuurwerken en inrichting van de publieke ruimte, zodat we nog meer nieuwe of oude monumenten in het stadsbeeld mogen verwachten.¹⁵⁰

¹⁴⁵ “Peter Benoitmonument”, ATV-nieuws, 09/05/2011.

¹⁴⁶ S.N., “De krachtlijnen van het project”.

¹⁴⁷ s.n., “Franse Furie naar Operaplein”.

¹⁴⁸ HEIRMAN, “Zieke Franse Furie op reis”.

¹⁴⁹ s.n., “Leopold De Wael en baron d’Hanis in Middelheim”.

¹⁵⁰ “Waar kan u terecht?”, Website kunst en erfgoed.

De visie op monumenten is op relatief korte tijd enorm veranderd. Waar Loos in 1960 nog werd omschreven als een “hoog-optorende pasteigebak” schrijft *De Nieuwe Gazet* in 1987 over het verloren monument: “De Weense charme waait je zo tegemoet”.¹⁵¹ Tegenwoordig spreekt men zelfs over ‘parels’. De waarde als kunstobject speelt een grotere rol, zo zien we interesse voor Van de Velde als ontwerper van het Benoit-gedenkteken. Mogelijk speelt ook ouderdom een rol in deze erkenning, meestal gaan er toch enkele decennia voorbij alvorens men een kunststroming die als ouderwets werd aanzien, opnieuw gaat waarderen.

Net zoals bij de oprichting speelt symboliek opnieuw een rol in identiteitsvorming. In tegenstelling tot een nationale of regionale identiteit, wordt nu een typisch ‘stedelijk gevoel’ geuit in het stadsbeeld. Net zoals Evens beschrijft voor de oprichting in de negentiende eeuw wordt daarbij vooral gefocust op ‘neutrale’ monumenten waarin iedereen zich kan herkennen, zoals kunstenaars of allegorische voorstellingen.¹⁵² Politici krijgen vooralsnog geen nieuwe plaats in de stad. Enkel fragmenten van het Loos-monument werden teruggeplaatst. Deze waren echter van de hand van Rodin en verbeelden bovendien de Nijverheid, de Handel, de Scheepvaart en de Kunst. Niet Loos werd in ere hersteld, maar het grootse verleden van Antwerpen. De oorspronkelijke boodschap van de monumenten lijkt nog springlevend: de schilders worden nog steeds geroemd als grote Antwerpenaren, Benoit kan nog gelden als symbool van een Vlaamse identiteit en de Furie is nog steeds de verpersoonlijking van de trotse en eigenzinnige stad die weerstand biedt (of het nu is tegen een Franse overheerser of een Brusselse overheid). Volgens Van Goethem proberen we “de stedelijke ruimte als baken van culturele interactie zinvol in te vullen”. Ook hij legt de link met identiteit wanneer hij aanhaalt: “In een onzekere wereld plooi je je terug op jezelf en op het verleden”.¹⁵³

Het stedelijk gevoel speelt zowel een rol in de identiteit van de stad, als in de leefbaarheid. Zo past de terugplaatsing (bijna als een negatie van de verwijdering) in het verkeersvrij maken van grote delen van de stad. Jordaens op een deels verkeersvrij Oever, Teniers op een verkeersvrije Teniersplaats en Benoit of de Furie op een verkeersluw Operaplein. In *Antwerpen, Biografie van een stad* lezen we dat de hermetropolisering wordt gedragen door “een ruimtelijke opwaardering aangevuld met een actief beleid om de aantrekkingskracht van de stad te vergroten”.¹⁵⁴ Cools haalde zelf aan dat hij poogde de auto uit de stad te verdringen.

¹⁵¹ J.B., “Verrijst Loos-monument ooit opnieuw in de stad?”.

¹⁵² Ook Verschaffel wijst hierop: VERSCHAFFEL, “Voorbeelden”, 25-30.

¹⁵³ DE KEYSER, “Van Goethem over museum en stad aan de stroom”, 42.

¹⁵⁴ CORIJN, “Stedelijkheid als duurzaam project”, 319.

Conclusie

Er is een inzicht verkregen in de omgang met en de waardering van monumentale standbeelden. Het verhaal moet echter worden genuanceerd door te wijzen op de specifieke Antwerpse context. Hoewel delen van dit onderzoek toepasbaar zijn op andere steden, zullen sommige aspecten typisch zijn voor de Antwerpse casus. In Antwerpen werden na afkoop van de Nederlandse Scheldetol en de bloei van de havenhandel een groot aantal verheerlijkende standbeelden opgericht. In een tijd waarin het verkeer dit nog toeliet, kregen deze prominente plaatsen midden op de rijweg, waar ze enige tijd later gedoemd waren om in de weg te staan.

Het meeste belang werd bij de oprichting gehecht aan de band die kon worden gelegd met het verleden dat verheerlijkt werd. De boodschap primeerde, al het andere (zoals de plaatskeuze) werd afgewogen in functie hiervan. Wanneer de symboliek vervaagde, wisten enkel monumenten met de sterkste herdenkingswaarde stand te houden. De Gesneuvelden kon bijvoorbeeld moeilijk ter discussie staan en wanneer het toch verplaatst werd, kreeg het opnieuw een prominente plaats. Andere gedenktekens die in de weg stonden, konden op minder sympathie rekenen. Verplaatsingen werden vaak omschreven als iets typisch Antwerps en door velen niet als een probleem aanzien. Een mogelijke reden hiervoor vinden we bij de afbraak van het burchtgebied in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dobbels omschrijft in *Aanzetten voor een stedelijk erfgoedbeleid* hoe men bij de afbraak een ruime interpretatie gaf aan bewaring.¹⁵⁵ Zowel materiële bewaring als foto's, tekeningen, kaarten of literaire documentatie kwamen in aanmerking. Een standbeeld met amper enige ouderdom verplaatsen, zou in die redenering niet als problematisch worden ervaren.

Wanneer de boodschap er niet langer toe deed, bleef een leeg object achter. De enige verdediging leek dan om een nuttige functie toe te kennen door het in te passen in het verkeersverhaal. Dit bleek het geval voor het overgrote deel van de standbeelden die werden verwijderd. Wanneer een gedenkteken als lelijk kon worden bestempeld, verminderde echter het aantal pleitbezorgers en daarmee de kans op redding. De nadruk in de discussies inzake verplaatsing en verwijdering lag vooral op het verkeer, de open ruimte en het stedelijk groen. Ouderdom werd vaak per definitie gelijkgesteld met ouderwets. Waardering voor het ouderwetse werd afgeschreven als misplaatste nostalgie. De moderne wereld kon weinig waardering opbrengen voor de eclectische neo-stijlen van de negentiende eeuw, maar ook het

¹⁵⁵ DOBBELS, *Aanzetten voor een stedelijk erfgoedbeleid*.

modernistische Benoit-monument kon op weinig erkenning rekenen. De stad werd rationeel ingericht, sentiment of nostalgie had hierin geen plaats.

De terugplaatsing voert ons terug naar het begin. Net zoals bij de plaatsing is symboliek de belangrijkste drijfveer. In functie van een nieuwe stedelijke identiteit krijgen de gedenktekens die in dit verhaal passen een nieuw leven. Waar men voorheen de nadruk legde op het verkeer komt de nadruk nu te liggen op leefbaarheid en herkenbaarheid. Hier speelt eveneens Van der Laarse's "angst voor teloorgang"¹⁵⁶ of Gielen's "toegenomen aandacht voor het verleden in een snel veranderende en globaliserende samenleving"¹⁵⁷ een rol. Hierop doelt ook Van Goethem wanneer hij spreekt over terugplooiën op het verleden. Ook dit speelde echter al bij de oprichting. Zoals Verschaffel aangeeft: "De negentiende eeuw meende niet om het verleden heen te kunnen. Daar vond men wat men miste. Daar werd datgene bewaard wat door de modernisering dreigde verloren te gaan".¹⁵⁸ De Engelse kunstcriticus Ruskin stelde al in 1849, temidden een industrialiserende wereld, dat via standbeelden, monumenten, huizen, intact gebleven stadskernen, enzovoort, het verleden ons quasi-direct toespreekt.¹⁵⁹

Antwerpen definieert erfgoed vandaag in haar beleidsplannen als "alles wat we overerven van vorige generaties én wat we het bewaren waard vinden".¹⁶⁰ Zo dreigt men vandaag weer beslissingen te maken die later betreurd zullen worden. Het vroegere gebrek aan waardering voor de negentiende eeuw maken we nu mee voor de twintigste eeuw. Zo staat de afbraak van het modernistische Zeemanshuis nog steeds op de agenda.¹⁶¹ Waar de afstand tot de tijd van de grote bronzen standbeelden al wél groot genoeg is, lijkt modernisme momenteel letterlijk het bewaren nog niet waard. In tegenstelling tot de standbeelden lijkt het me echter onwaarschijnlijk dat men dit modernistische gebouw in de stille Kempen gaat bewaren tot de gevestigde orde er de waarde van inziet. Net als vroeger gaan er stemmen op om dit stuk verleden te bewaren. Net als vroeger zullen er in de toekomst stemmen opgaan die de afbraak betreuren.

Tot slot mogen we niet de fout maken te denken dat de tijd van standbeelden achter ons ligt. Ook vandaag worden nog standbeelden opgericht. Net als bij herplaatsing gaat het dan vooral over algemeen aanvaarde kunstenaars of beelden met een symbolische waarde voor

¹⁵⁶ VAN DER LAARSE, *Bezeten van vroeger*, 11 en 15.

¹⁵⁷ GIELEN en LAERMANS, *Cultureel goed*, 149.

¹⁵⁸ VERSCHAFFEL, "Een hoogmoedige tijd", 20.

¹⁵⁹ RUSKIN, "The lamp of memory", 184-207.

¹⁶⁰ Erfgoedcel Antwerpen, "Wat is erfgoed?".

¹⁶¹ Zie hierover: BERTELS, "Het Internationaal Zeemanshuis te Antwerpen"

Antwerpen. Zo vinden we standbeelden voor Julien Schoenaerts, Paul Van Ostaijen, Willem Elsschot en Gerard Walschap, maar ook typisch Antwerpse haventaferelen zoals De Landverhuizer of het Antwerps Havenmeisje, waarmee ook schilder Eugeen Van Mieghem wordt gehuldigd die zulke taferelen op doek zette. Af en toe vermengt het Antwerpse verhaal zich nog met de verheerlijking van een groots nationaal verleden. Zo komt er aan het Museum voor Schone Kunsten een standbeeld voor Willem Van Oranje en oud-burgemeester Marnix van Sint-Aldegonde. Een Nederlandse stichting betaalt evenwel de factuur, dus wiens nationale verleden hier wordt gehuldigd laat ik in het midden.¹⁶²

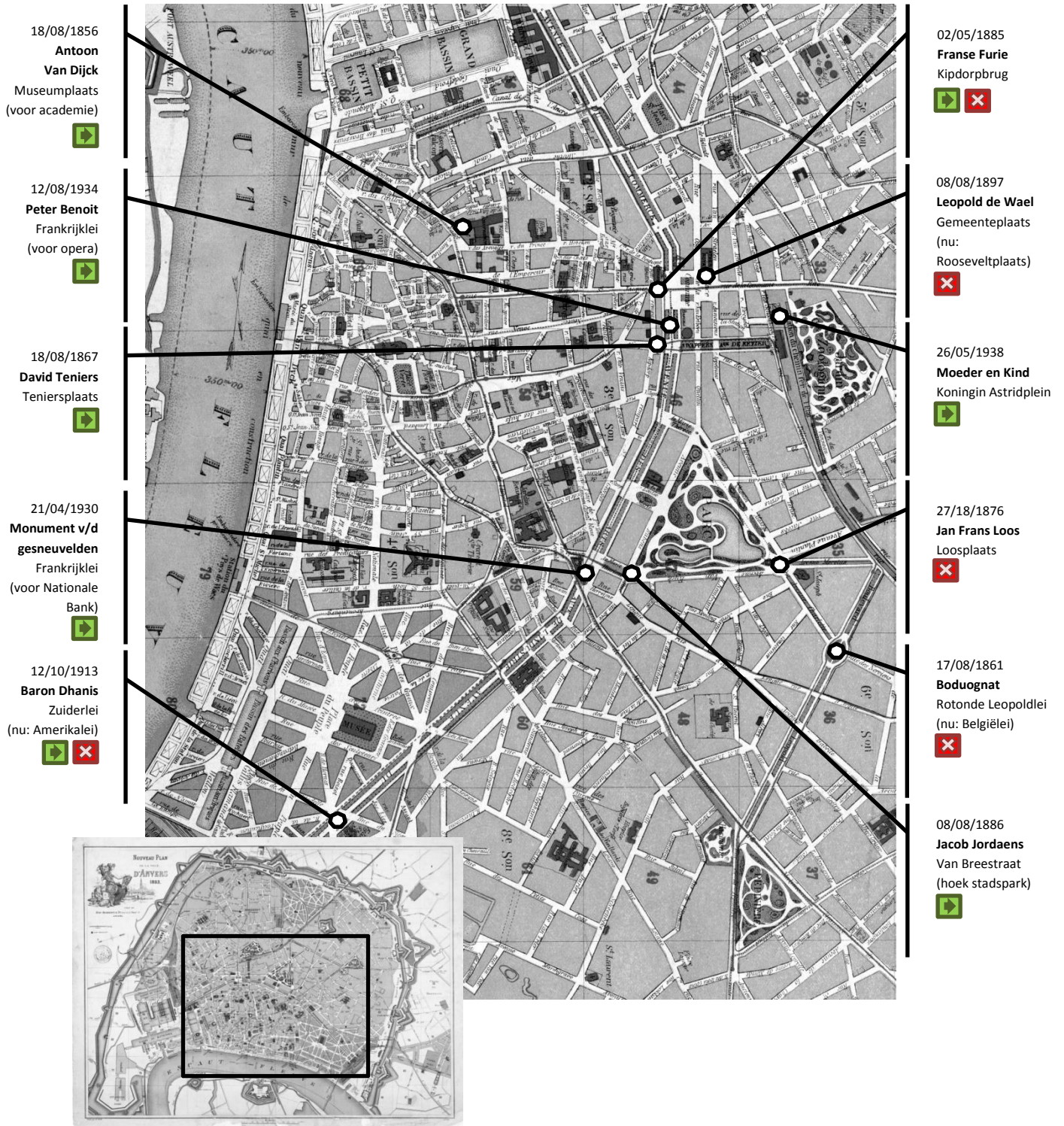
Door de beperkte omvang van dit onderzoek zijn heel wat interessante denkpijpen niet aan bod kunnen komen. Zo zouden bredere maatschappelijke stromingen als extra laag over dit onderzoek geplaatst kunnen worden zoals Evens voor de oprichting heeft gedaan. Ten tijde van de vele verplaatsingen en verwijderingen werden grote investeringen gemaakt in het Middelheimmuseum dat contemporaine standbeelden tentoonstelt. Interessant zou zijn om deze twee gebeurtenissen met elkaar te confronteren. Zoals reeds aangehaald kan er een profiel van de actoren opgesteld worden. Hoewel de discussies niet langs ideologische lijnen lijken te verlopen, kan er een persoonlijke ideologie meespelen (waarom was mevrouw Russinger bijvoorbeeld zo consequent vóór behoud?). Het verhaal van deze standbeelden is zeker nog niet uitverteld.

¹⁶² S.D.L., “Antoon Van Dijk ruimt plaats voor Prins Willem Van Oranje”.

Kaart 1: Oprichting van de besproken monumenten¹⁶³


 Werd verplaatst

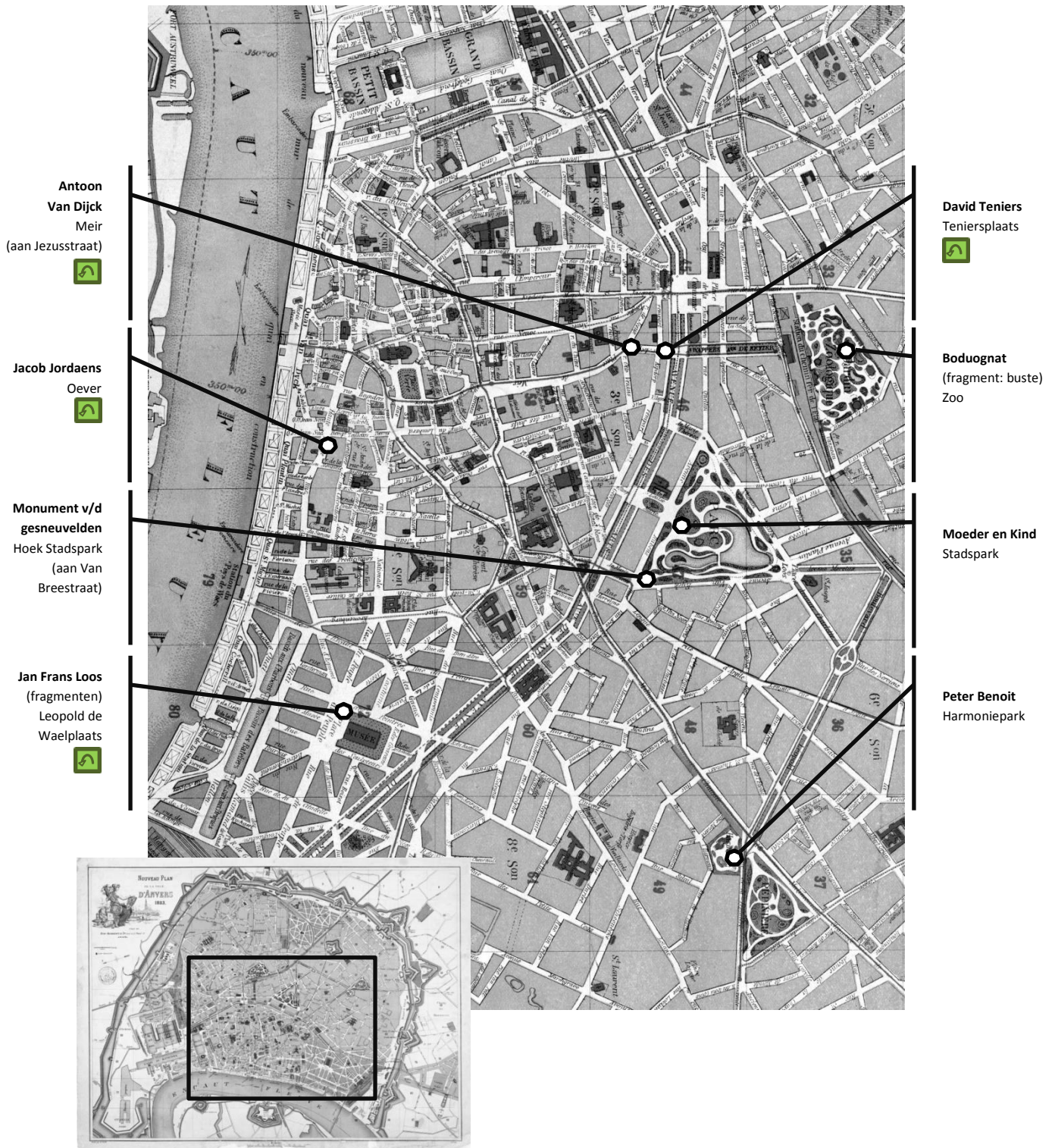
 Werd verwijderd/afgebroken



¹⁶³ Kaart: "Nouveau plan de la ville d'Anvers 1883. Publié par Rich.d Huybrechts & Cie", Antwerpen, Felixarchief, 12 # 8838. Om de overzichtelijkheid te behouden werden enkel de meer uitvoerig behandelde monumenten opgenomen in de deze kaart.

Kaart 2: Huidige situatie van de besproken monumenten¹⁶⁴

 *Werd teruggehaald uit privé-domein*



¹⁶⁴ Kaart: “Nouveau plan de la ville d'Anvers 1883. Publié par Rich.d Huybrechts & Cie”, Antwerpen, Felixarchief, 12 # 8838.

Tabellen¹⁶⁵

Tabel 1: Oprichting behandelde standbeelden			
Datum oprichting	Naam monument	Naam beeldhouwer	Plaats
15/08/1856	Antoon Van Dyck	Léonard de Cuyper	Museumplaats (voor Academie)
17/08/1861	Boduognat	Joseph-Jacques Ducaju	Leopoldlei (nu: Belgiëlei)
20/08/1864	Théodoor Van Ryswyck	Léonard de Cuyper	Wandeling 'Longchamps' (tussen Kipdorppoort en Sint-Jorispoort) ¹⁶⁶
18/08/1867	David Teniers	Joseph-Jacques Ducaju	Teniersplaats
27/08/1876	Jan Frans Loos	Jules Pêcher	Loosplaats
14/08/1881	Quinten Matsys	Jaak De Braekeleer	Hoek stadspark (aan Quellinstraat)
2/05/1885	Franse Furie	Georges Geefs	Kipdorppbrug
8/08/1886	Jacob Jordaens	Jules Pêcher	Van Breestraat
8/08/1897	Leopold de Wael	Frans Joris	Gemeenteplaats (nu: Rooseveltplaats)
12/10/1913	Francis Baron Dhanis	Frans Joris	Zuiderlei (nu: Amerikalei)
21/04/1930	Monument v/d gesneuvelden	Edward Deckers	Frankrijklei (voor Nationale Bank)
12/08/1934	Peter Benoit	Henry van de Velde	Frankrijklei (voor Opera)
26/05/1938	Moeder en Kind	George Minne	Koningin Astridplein

¹⁶⁵ Op basis van SCHEPENS, *Antwerpse standbeelden.*, VAN RUYSSSEVELT, *Stadsbeelden Antwerpen, anno 2001.* en de desbetreffende gemeenteraadsverslagen van de Stad Antwerpen. De gegevens van Schepens en Van Ruysssevelt wijken soms af qua datum. Hier werd telkens gekozen voor de meest aannemelijke of d.m.v andere bronnen staafbare datum.

¹⁶⁶ Schepens plaatst Van Ryswyck bij de oprichting in 1864 onmiddellijk in het stadspark, terwijl Van Ruysssevelt de wandeling Longchamps aangeeft. Waarschijnlijk heeft deze laatste gelijk, daar het stadspark pas in 1869 gerealiseerd werd. Van Ryswyck zou dan in 1870 worden verplaatst naar het nieuw aangelegde park, wat aannemelijk is.

Tabel 2: Gebeurtenissen na oprichting				
Datum ¹⁶⁷	Naam monument	Actie	Bewaarplaats/ Nieuwe bestemming	Extra info
1870	Théodoor Van Ryswyck	Verplaatsing	Stadspark	Precieze datum ongekend
5/10/1884	Théodoor Van Ryswyck	Verplaatsing	Van Ryswyckplaats (voorheen IJzeren Waag)	
31/01/1899	Antoon Van Dyck	Verplaatsing	Gemeenteplaats (nu: Rooseveltplaats)	
28/12/1901	Franse Furie	Hergieting		Oorspronkelijk gegoten d.m.v. goedkope galvanoplastiek, nu in brons
28/12/1901	David Teniers	Verplaatsing	Hoek stadspark (aan Van Breestraat)	Komt in plaats van Jordaens die naar Gemeenteplaats gaat.
28/12/1901	Jacob Jordaens	Verplaatsing	Gemeenteplaats (nu: Rooseveltplaats)	Maakt plaats voor Teniers die van Teniersplaats komt.
1902	Franse Furie	Verplaatsing	Gemeenteplaats (nu: Rooseveltplaats)	Precieze datum ongekend
27/04/1934	David Teniers	Verplaatsing	Tuin Academie	
27/04/1934	Quinten Matsys	Verplaatsing	Baron Dhanislei	
13/12/1948	Jacob Jordaens	Verplaatsing	Tuin Academie	Niet uitgevoerd
13/12/1948	Leopold de Wael	Verplaatsing	Koning Albertpark	Niet uitgevoerd
13/12/1948	Franse Furie	Verplaatsing	Koning Albertpark	Niet uitgevoerd
13/12/1948	Antoon Van Dyck	Verplaatsing	Tuin Academie	Niet uitgevoerd
25/02/1949	Moeder en Kind	Verplaatsing	Stadspark	
8/06/1950	Franse Furie	Verwijdering/stockage	Stadsmagazijn Desguinlei	
8/06/1950	Leopold de Wael	Verwijdering/stockage	Stadsmagazijn Desguinlei	
11/09/1950	Francis Baron Dhanis	Verplaatsing	Voortuin Koloniale Hogeschool	Storm 09/09/1983: beeld beschadigd en verwijderd
27/04/1951	Monument v/vgesneuvelden	Verplaatsing	Hoek Stadspark (aan Van Breestraat)	
10/08/1951	Jacob Jordaens	Verwijdering/stockage	Stadsmagazijn	
10/08/1951	Antoon Van Dyck	Verwijdering/stockage	Stadsmagazijn	
27/12/1951	Peter Benoit	Verplaatsing	Harmoniepark	
5/07/1954	Boduognat	Verwijdering/afbraak	Stadsmagazijn	Slechts fragmenten bewaard Buste naar Planckendael, in jaren '80 naar Zoo
05/1960	Jan Frans Loos	Verwijdering/afbraak	Stadsmagazijn	Mei, precieze datum ongekend Slechts fragmenten bewaard
7/10/1966	Leopold de Wael	Bruikleen	Privé-domein Rijkvorschel	
7/10/1966	Jacob Jordaens	Bruikleen	Privé-domein Rijkvorschel	
7/10/1966	Jan Frans Loos	Bruikleen	Privé-domein Schilde	Buste Loos in AMVC Fragmenten naar privé-domein
7/10/1966	Antoon Van Dyck	Bruikleen	Privé-domein Schilde	
7/10/1966	Boduognat	Bruikleen	Privé-domein Rijkvorschel en Schilde	Fragmenten naar privé-domeinen
7/10/1966	Franse Furie	Bruikleen	Privé-domein Rijkvorschel	
9/06/1983	Antoon Van Dyck	Herplaatsing	Meir (aan Gramayestraat)	Datum= datum inhuldiging
29/07/1985	Jacob Jordaens	Herplaatsing	Oever	
6/02/1992	Antoon Van Dyck	Verplaatsing	Meir (aan Jezusstraat)	
31/08/1993	David Teniers	Verplaatsing	Teniersplaats	
7/07/1999	Jan Frans Loos	Herplaatsing	Leopold de Waelplaats	Vier fragmenten

¹⁶⁷ Tenzij anders aangegeven in de laatste kolom is de vermelde 'datum beslissing' de datum waarop College of Gemeenteraad tot betreffende actie besloten heeft.

BIBLIOGRAFIE

Werken:

Uitgegeven werken:

ART, J., “Het historisch monument, een bepaalde manier van omgaan met het verleden”, in: F. SEBERECHTS, (red.), *Duurzamer dan graniet: over monumenten en Vlaamse beweging*, Tielt, Lannoo, 2003, 13-24.

BERTELS, I., “Het Internationaal Zeemanshuis te Antwerpen: van concept tot afbraak?”, in: H. Greefs (ed), *In behouden haven: reflecties over maritieme regio's: liber amicorum Greta Devos*, Tielt, Lannoo, 2009, 215-233.

BEYEN, M., *Oorlog en verleden: nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2002.

CHOAY, F., *L'Allégorie du patrimoine*, Parijs, Editions du Seuil, 1992.

CORIJN, E., “Stedelijkheid als duurzaam project”, in: I. BERTELS, B. DE MUNCK en H. VAN GOETHEM (ed), *Antwerpen: biografie van een stad*, Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2010, 309-325.

DESEURE, B., H. DE SMAELE, G. MARNEF en B. TRITSMANS, “Rubensmania”, in: I. BERTELS, B. DE MUNCK en H. VAN GOETHEM (ed), *Antwerpen: biografie van een stad*, Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2010, 179-210.

GIELEN, P., “De stille ‘vererfgoeding van Vlaanderen’”, in: P. GIELEN en R. LAERMANS, *Cultureel goed: over het (nieuwe) erfgoedregiem*, Leuven, LannooCampus, 2005, 121-149.

HUYS, P., “Monumenten en Landschapszorg in Vlaanderen”, in: Koning Boudewijnstichting, *Erfgoedzorg in de 21ste eeuw: kritische beschouwingen*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2000, 71-80.

JACOBS, M., B. RZOSKA en G. VERCAUTEREN, *Synergie² 2010, Het cultureel-erfgoedconvenant als hedendaags beleidsinstrument*, Brussel, FARO, 2009.

NAUWELAERTS, M., C. TERRYN en P. VERBRAEKEN (eds.), *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885, 1894, 1930*, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993.

RUSKIN, J., “The lamp of memory”, in: **RUSKIN J.**, *The seven lamps of architecture*, London, Waverly, 1920, 184-207.

SCHEPENS, P., *Antwerpse standbeelden*, Antwerpen, De Vlijt, 1983.

SOENS, T., P. STABEL en B. TRITSMANS, “Anders Gaan Leven?”, in: **I. BERTELS, B. DE MUNCK en H. VAN GOETHEM** (ed), *Antwerpen: biografie van een stad*, Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2010, 145-178.

STYNEN, H., *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940*, Brussel, Stichting Vlaams Erfgoed, 1998.

VAN DER LAARSE, R.(ed), *Bezeten van vroeger: erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam, Spinhuis, 2005.

VAN RUYSEVELT, A., *Stadsbeelden Antwerpen, anno 2001: een gids-inventaris van de beelden en de monumenten*, Antwerpen, Stad Antwerpen, 2001.

VERSCHAFFEL, T., “Een hoogmoedige tijd. Visies op de eigenheid van de negentiende eeuw”, in: **A. BERGMANS, e.a.**, *Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden?, Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium, Enschede 3-4 september 1999*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2002.

VERSCHAFFEL, T., “Eigen helden. Monumenten voor Vlaamsgezinden”, in: **F. SEBERECHTS**, (red.), *Duurzamer dan graniet: over monumenten en Vlaamse beweging*, Tielt, Lannoo, 2003, 45-72.

VERSCHAFFEL, T., “Voorbeelden. Monumenten voor historische figuren”, in: F. SEBERECHTS, (red.), *Duurzamer dan graniet: over monumenten en Vlaamse beweging*, Tielt, Lannoo, 2003, 25-44.

WINTER, J., *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Onuitgegeven verhandelingen/scripties:

DOBBELS, J., *Aanzetten voor een stedelijk erfgoedbeleid. De afbraak van de Antwerpse burcht als case-study voor de veranderende omgang met erfgoed*, Antwerpen, Universiteit Antwerpen, 2010.

EVENS, B., *De openbare heldenverering in Antwerpen. Het oprichten van standbeelden als uitdrukking van maatschappelijke tendensen en discussies (1830-1914)*, Leuven, KUL, 2000.

GROBET, N., *Een onderzoek naar de evolutie van de vrijstaande monumentale sculptuur in het Antwerpse stadsbeeld tot het einde van de 19e eeuw*, Leuven, KUL, 1983.

Media:

Tijdschriften- en krantenartikels:

A., “Het monument aan de gesneuvelden”, *Natuur- en Stedenschoon*, 9/10, oktober 1930, 158.

BAUDOIN, P., “Onze wetgeving op de monumentenzorg”, in: *Natuur- en stedenschoon*, Antwerpen, Koninklijke Vereniging voor Natuur- & Stedenschoon, 6, 1967, 3-6.

CROON, B., “Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming in de kunst- en handelsmetropool Antwerpen: de negentiende-eeuwse Rubenscultus”, *Volkskunde*, 104, 2003, 19-83.

DE CRAECKER, R., “Antoon Van Dijck terug te Antwerpen”, *Het Laatste Nieuws*, 29/11/1979.

DE KEYSER, J., “Historicus Herman Van Goethem over museum en stad aan de stroom”, *Knack Extra*, 11/05/2011, 42.

D.M., “Jakob Jordaens gezellig en fier, om het verkeer te verdrijven”, *Het Nieuwsblad*, 17/12/1986.

EETEZONNE, W., “De onthoofde krijger”, *De Morgen*, 26/12/2000.

GOOSSENAERTS, K., “Beeldenvlucht keren, Johan Bijttebier (Agalev) eist beelden uit privétuinen terug”, *Nieuwsblad*, 10/09/01.

GOOSSENAERTS, K., “Stad haalt standbeelden terug. Middelheim wordt supermarkt voor districten die kunstwerken willen”, *Nieuwsblad*, 25/07/02.

HEIRMAN, F., “Zieke Franse Furie op reis”, *Gazet van Antwerpen*, 19-20/02/2011.

HOFLACK, M. en H. STYNEN, “De stad: mogelijkheid en noodzaak van ingrijpen. Een gesprek met Geert Bekaert, Bob Cools, Jacques Monsaert en Marcel Smets over het stedelijk beleid in Antwerpen en Gent”, *M&L*, 2/2, januari 1983, 25.

J.B., “Verrijst Loos-monument ooit opnieuw in de stad?”, *De Nieuwe Gazet*, 12/08/1987.

J.d.T., “Jakob Jordaens weer ‘thuis’”, *Het Nieuwsblad*, 11/12/1986.

L., “Dan toch! Met de afbraak van het Benoit-monument wordt van wal gestoken”, *De Nieuwe Gazet*, 21/01/1953.

MARTENS, D., “De hangjongeren van de beeldhouwkunst”, *Nieuwsblad*, 26/03/2011.

OSTYN, D., “15 jaar Monumenten en Landschappen”, in: *Natuur- en stedenschoon*, 2, 1981, 27-32.

- PAPON, E.**, “De geschiedenis van het Benoit-gedenkteken”, *Het Laatste Nieuws*, 08/03/1951.
- P.M.C.**, “Een week van standbeelden voor Antwerpen”, *De Nieuwe Gazet*, 04/06/1983.
- R.V.**, “De Antwerpse beeldenverhuizing. Ook burgemeester Loos verdwijnt uit de circulatie”, *Het Handelsblad*, 10/05/1960.
- R.V.H.**, “Petitie voor monument Benoit”, *Gazet van Antwerpen*, 15/12/2000.
- S.D.L.**, “Antoon Van Dijck ruimt plaats voor Prins Willem Van Oranje”, *Het Nieuwsblad*, 27/06/2009.
- s.n.**, “Algemeen protest tegen de verdwijning der Geuzenhofjes”, *Natuur- en Stedenschoon*, 23/4, april 1950, 39.
- s.n.**, “Antoon Van Dijck geeft zich niet snel gewonnen”, *Gazet van Antwerpen*, 18/03/1992.
- s.n.**, “De krachtlijnen van het project”, *Het Nieuwsblad*, 13/03/2008.
- s.n.**, “De verplaatsing van het Benoit-monument”, *Gazet van Antwerpen*, 20/01/1953.
- s.n.**, “Franse Furie naar Operaplein”, *Gazet van Antwerpen*, 14-15/03/2009.
- s.n.**, “Geuzenhofjes in instantie van rangschikking”, *Natuur- en Stedenschoon*, 23/6, juli 1950, 71.
- s.n.**, “Leopold De Wael en baron d’Hanis in Middelheim”, *De Antwerpenaar*, 6/101, 15/01/2008.
- s.n.**, “Monumentenzorg en administratie”, in: *Hades, Bulletin nr 7*, Antwerpen, AVBG werkgroep stadsarcheologie, 1978, 1-4.

s.n., “Nog over de wandelende standbeelden! Het tweede argument”, *Natuur- en Stedenschoon*, 21/3-4, maart-april 1948, 19-21.

s.n., “Onze wandelende standbeelden en het verkeersprobleem”, *Natuur- en Stedenschoon*, 20/4, oktober-december 1947, 49-50.

s.n., “Over standbeelden”, *Natuur- en Stedenschoon*, 9/2, februari 1930, 28.

s.n., “Rond het Benoit-monument”, *Natuur- en Stedenschoon*, 13/13, december 1934, 174.

s.n., “Urbanisme?”, *Natuur- en Stedenschoon*, 9/1, januari 1930, 11.

s.n., “Zes ton kultuur”, *De Standaard*, 10/05/1983.

VAN CAUWENBERGH, G., “Standbeelden van Antwerpen, Jacob Jordaens”, *De Nieuwe Gazet*, 20/04/2001.

VAN DE PERRE, P., “Monument van Peter Benoit blijft in het Harmoniepark”, *Gazet van Antwerpen*, 12/06/2010.

WARMENBOL, E., “Het standbeeld van Boduognat te Antwerpen (1861-1954). Galliërs, Germanen en Romeinen op de Belgiëlei”, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- & Grotonderzoek*, 2001/I, 3-35.

Websites:

“Het Antwerps weeshuis voor standbeelden”, Mezzo, *Radio 1*, 05/03/08. op: Website radio 1. <<http://www.radio1.be/programmas/mezz/745704>> , geconsulteerd op 24/09/10.

“Peter Benoitmonument”, ATV-nieuws, 09/05/2011. op: Website ATV: <<http://www.atv.be/item/peter-benoitmonument>>, geconsulteerd op 14/05/2011.

Bronnen:

Uitgegeven:

Erfgoedcel Antwerpen, “Wat is erfgoed?”, *Beleidsplan Erfgoedconvenant stad Antwerpen-Vlaamse overheid, 2009-2014.*

Koninklijk Besluit van 7 januari 1835 tot oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten.

Stad Antwerpen, *Gemeentebld van de stad Antwerpen,*

Zitting 17/05/1884.

Zitting 12/04/1929.

Zitting 31/12/1929.

Zitting 11/03/1901.

Zitting 02/05/1930.

Zitting 16/03/1933.

Zitting 26/03/1934.

Zitting 26/05/1934.

Zitting 13/12/1948.

Zitting 28/03/1949.

Zitting 27/02/1950.

Zitting 11/09/1950.

Zitting 06/11/1950.

Zitting 27/04/1951.

Zitting 10/08/1951.

Zitting 19/11/1951.

Zitting 27/12/1951.

Zitting 29/10/1979.

Zitting 17/05/1983.

Zitting 29/11/1983.

Zitting 30/05/2007.

Onuitgegeven:

Reinout Van Leemputten, Adjunct-coördinator monumentenzorg aan Jan Verhaert, coördinator openbaar domein, 14/03/01, Antwerpen, Felixarchief, 291#29 KC:57 dossier Fonteynen, monumenten en standbeelden.

René Janssens, voorzitter a.i. Stedelijke Culturele Raad aan College burgemeester en schepenen, 12/02/01, Antwerpen, Felixarchief, 291#29 KC:57 dossier Fonteynen, monumenten en standbeelden.

Websites:

“Bescherm Cultureel Erfgoed Antwerpen”, Website Bescherm Cultureel Erfgoed van Antwerpen.

<<http://beschermcultureelerfgoedantwerpen.wordpress.com/>>, geconsulteerd op 27/12/10.

“Exegi monumentum”, Website FRIS Onderzoeksportaal.

<http://www.researchportal.be/project/exegi-monumentum-lokale-en-nationale-identiteit-in-de-kunst-en-handelsmetropool-antwerpen-1830-1914--%28UA_6948%29/organisations.html#tabs>, geconsulteerd op 10/05/2011.

“Over Ruimte en Erfgoed”, Website Ruimte en (onroerend) Erfgoed.

<<http://www.ruimte-erfgoed.be/Default.aspx?tabid=14520&language=nl-BE>>, geconsulteerd op 12/04/11.

“Waar kan u terecht?”, Website kunst en erfgoed.

<<http://www.kunstenenerfgoed.be/ake/view/nl/4552135-Waar+kan+u+terecht.html>>, geconsulteerd op 27/04/2011.